

Redactie

M.M. (Mieke) van der Burg, hoofdredacteur	mmvanderburg45@gmail.com	030-2520750	06-22987711
C. (Cees) Bremmer	c.bremmer@planet.nl	071-5613125	06-54853189
J.W. (Joke) Kersten	j.w.kersten1@gmail.com		06-22522475
G.J.W. (Gerritjan) van Oven	vanoven@casema.nl	071-8890451	06-25590716
J.P. (Joost) van Iersel	jpvaniersel@gmail.com	070-3546165	06-20597487
J.M. (Monique) de Vries	monique@devries.to	070-3520749	
R.H. (Reinder) van der Heide, eindredacteur	r.vdheide@tweedekamer.nl	070-3185681	06-21703690
Gastredacteuren: Bob van den Bos, Thom de Graaf, Arie de Jong, Jan Kees Wiebenga			

Commissie rechtspositie

G.B. (Ad) Nijhuis, voorzitter	nijhuis.advisering@kpnplanet.nl	0523-677366	
P.J. (Pieter Jan) Biesheuvel	pj.biesheuvel@12move.nl	070-3455975	
F. (Francisca) Ravestein	franciscaravestein@gmail.com		06-29359059
j. (Hannie) Stuurman	hannie.stuurman@upcmail.nl	0187-841338	

Bestuur

S. (Siepie) de Jong, voorzitter	sij.brigje@home.nl	0594-512178	
J.P. (Joost) van Iersel, vicevoorzitter	jpvaniersel@gmail.com	070-3546165	06-20597487
A. (Arie) de Jong, secretaris	ariedejong@hetnet.nl	071-5212318	06-47381662
E.G.E.M. (Liesbeth) Bloemen, penningmeester	bloemenliesbeth@hetnet.nl	071-3018529	
J.G.C. (Jan Kees) Wiebenga, Internat. secr.	jwiebenga@hotmail.com	023-5246141	
D. (Doeke) Eisma	deisma6@gmail.com	070-3241543	06-52606675
A.L.E.C. (Anne Lize) van der Stoel	alecvdstoel@me.com	020-6252904	06 55101273

Ambtelijke ondersteuning

R.H. (Reinder) van der Heide	r.vdheide@tweedekamer.nl	070-3185681	06-21703690
P.A. (Paul) van der Kraan	p.vdkraan@tweedekamer.nl		06-31634125

Druk: Reprografische afdeling Tweede Kamer

Vormgeving: Stafdienst Communicatie, H.A. (Henk) van der Velden

Verenigingsadres/ledenadministratie

Vereniging van Oud-Parlementariërs, t.a.v. R.H. (Reinder) van der Heide

Postbus 20018, 2500 EA 's-GRAVENHAGE

Website(s): www.vopnestor.nl en www leden.vopnestor.nl

Het lidmaatschap van de Vereniging van Oud-Parlementariërs (VOP) staat open voor oud-leden van de Tweede Kamer en/of Eerste Kamer der Staten-Generaal en het Europees Parlement. De contributie bedraagt € 30,- per jaar en moet worden voldaan op betaalrekening NL34INGB0000253063 van de Vereniging van Oud-Parlementariërs, Den Haag.

Beveiligingsdienst

secretariaatbeveiligingsdienst@tweedekamer.nl	070-3182146
	of 3182153

Najaarsbijeenkomst, 13 oktober 2020 in Den Haag

NESTOR

INHOUDSOPGAVE

- 3 Van de redactie**
- 4 Rechtsstaat in Coronatijd**
- door Thom de Graaf, vice-president Raad van State
- 11 Coronacrisis zet Europa op scherp**
- door Joost van Iersel
- 18 Column: "Onze Grondwet voorziet niet in Rutte"**
- door Bob van den Bos
- 20 Na Corona**
- door Monique de Vries
- 23 Onrustig Duitsland in Merkel's nadagen**
- door Cees Bremmer
- 28 "Het is de schuld van de partij"**
Politieke partijen in een onvolmaakte democratie
Afscheidsrede van Ruud Koole
Inleiding en interview
- door Gerritjan van Oven
- 34 Leven na het Parlement**
Aan het woord: Eske van Eggerschot
- door Mieke van der Burg
- 37 Boekbesprekingen**
Verdeeld Koninkrijk. Pleidooi voor nieuw elan in Koninkrijksrelaties
Auteur: Paul Comenencia
- door Gerritjan van Oven
- 39 De Gave Gods**
De Pest in Holland vanaf de late middeleeuwen
Auteurs: Leo Noordegraaf en Gerrit Valk
- door Gerritjan van Oven
- 41 Van het bestuur**
Aankondiging VOP-Najaarsbijeenkomst te Den Haag, 13 oktober 2020
- door Joost van Iersel en Arie de Jong
Internationale aangelegenheden
FP-AP colloquium te Berlijn, 22/23 oktober
- door Jan Kees Wiebenga, internationaal secretaris
- 43 De kunst van het wachten**
- door Reinder van der Heide
- 49 Overleden**
- 51 Verschenen boeken**

Deadline volgende NESTOR: 10 augustus 2020

VAN DE REDACTIE

De uitbraak van het Covid-19-virus heeft ons leven, onze samenleving, Europa en de hele wereld al maanden in haar greep. Een onbekend en vervreemdend verschijnsel. In dit nummer van Nestor kunnen we om dit verschijnsel natuurlijk niet heen. Vanuit verschillende invalshoeken besteden we hieraan aandacht. Hoe blijft de rechtsstaat overeind in Corona-tijd? Op deze vraag formuleert Thom de Graaf, vice-president van de Raad van State een antwoord. Zet de Coronacrisis Europa werkelijk op scherp? Lees daarover het artikel van Joost van Iersel. Wat gebeurt er na deze Coronacrisis? Een column uit The Times (deels geparafraseerd vertaald door Monique de Vries) schetst het leven na een andere pandemie, de Spaanse griep ten tijde van WO-I. Na die periode kwam er een explosie van culturele, artistieke en sociale vernieuwing op gang. Dat moet u hoopvol stemmen!

Naast Corona-gerelateerde artikelen bevat dit nummer natuurlijk ook andere bijdragen. Zo heerst er in Duitsland een onrustige tijd, mede door het vertrek van Angela Merkel. Cees Bremmer beschrijft zijn toekomstverwachtingen. Zijn eerste column wijdt Bob van den Bos aan de rol en functie van de minister-president vergeleken met het premierschap.

Hebben politieke partijen nog bestaansrecht in deze tijd van toenemende maatschappelijke onvrede, groei van populistische partijen. Betekent de kritiek op politieke partijen dat zij hun representatieve functie hebben opgegeven het einde van de politieke partij? In zijn rede/college bij zijn afscheid als hoogleraar, komt Ruud Koole tot een positieve conclusie. Wat moet er dan veranderen bij politieke partijen? Gerritjan van Oven interviewt hem hierover.

Over de toekomst gesproken. De altijd actieve en enthousiaste Eske van Egerschot houdt zich niet alleen zeer intensief bezig met de groeiende digitale samenleving, de 'digitale transformatie' die een forse impact heeft, maar ook is zij actief binnen de VOP. In het interview met Mieke van der Burg in de rubriek 'Leven na het parlement' leest u hoe en waarom. Voorts een oproep van Paul Comenencia, de voormalige Gevolmacht minister voor Curaçao in Nederland, om te komen tot een nieuwe Koninkrijksrelatie. Zijn boek met de titel "Verdeeld Koninkrijk" zet dit uiteen. Gerritjan van Oven bespreekt dit, naast het boek over de pest in de late middeleeuwen van Gerrit Valk en Leo Noordegraaf. Vanwege de actualiteit is op 30 april

jongstleden een (ongewijzigde) derde druk van dit boek verschenen. Helaas in dit nummer niet deel 2 van het boeiende artikel in de vorige Nestor van Reinder van der Heide over 'Het verdwenen schilderij'. Dat zal pas in de Nestor van september kunnen verschijnen. Door SARS-CoV-2 is het Tweede Kamerarchief helaas nauwelijks toegankelijk (archieffmedewerkers werken gedwongen vanuit huis). Essentiële gegevens uit het onderzoeksdossier inzake het verdwenen 'Regentenstuk' zijn daarom voor de schrijver op dit moment (nog) niet toegankelijk. Wel treft u van zijn hand een mijmering over het fenomeen 'wachten' (Kunst van het -).

Het VOP-bestuur kondigt alvast de Najaarsbijeenkomst in Den Haag aan, met een boeiend middagbezoek aan het Oranjehotel. Daarover meer in het septembernummer van Nestor. De internationaal secretaris roept u op deel te nemen aan een voorbereidende bijeenkomst voor het komende FP-AP-colloquium in oktober dit jaar te Berlijn.

Ook in dit nummer krijgt u weer een overzicht van interessante recent verschenen boeken. Tenslotte wordt stilgestaan bij overleden oud-Parlementariërs.

RECHTSSTAAT IN CORONATIJDEN

Thom de Graaf

Thom de Graaf, vice-president Raad van State

Voor oud-parlementariërs moet in deze verwarrende tijden de staat van democratie en rechtsstaat een – om een grondwettelijke term te gebruiken – voorwerp van aanhoudende zorg zijn. Dat was voor de redactie van Nestor aanleiding mij uit te nodigen om een korte beschouwing over de democratische rechtsstaat in tijden van corona te schrijven. Ik doe dat met plezier, maar laat er twee caveats aan vooraf gaan. In de eerste plaats gaan de ontwikkelingen snel en wanneer deze editie van Nestor op uw deurmat valt, kunnen er nieuwe ontwikkelingen zijn. Dat betekent dat elke opmerking die ik hieronder maak een voorlopig karakter heeft en wellicht alweer van voorbijgaande aard blijkt te zijn. In de tweede plaats: deze waarnemingen in kort bestek zijn deels gebaseerd op beschouwingen en adviezen van de Raad van State, maar komen volledig

voor mijn persoonlijke rekening. De opvattingen van de vice-president bepalen niet noodzakelijkerwijze de standpunten van het college. Dat moet sommigen ongetwijfeld een gevoel van opluchting geven.

Minister-president Mark Rutte

Hoe functioneert de democratische rechtsstaat onder de druk van deze crisis die geen precedënten kent? Naar mijn oordeel nog heel redelijk. Mocht u in deze woorden een relativering lezen, klopt dat. Ik wijs allereerst op landen binnen de Europese Unie waar de vrijheidsbeperkende maatregelen nog veel drastischer zijn (geweest) dan in ons land en waar het democratische debat over het overheidsoptreden aanmerkelijk beperkter plaatsvond. In Hongarije heeft het parlement zich zelfs tot het einde van het jaar on hold gezet. In Nederland is dit niet het geval. De maatregelen hebben niet geleid tot een complete lockdown die de bewegingsvrijheid,

de vrijheid van vereniging en vergadering, het recht op familieleven of de uitoefening van het eigendomsrecht volledig heeft ontregeld. In landen als Spanje of Frankrijk was de vrijheidsbeperking een stuk ingrijpender. Parlementaire controle op het beleid van de regering bleef mogelijk en vindt ook daadwerkelijk plaats. Verantwoording wordt afgelegd en spoedregelgeving komt tot stand op de normale wijze: onder advies van de Raad van State, openbaar en voor zover het wetten betreft in gemeen overleg met de beide Kamers.

Dat gaat overigens wel allemaal razendsnel. Een spoedwet van de bewindslieden van Justitie & Veiligheid die onder meer een tijdelijke grondslag gaf voor online zittingen van gerechten en digitaal verlijden van testamenten en andere notariële akten, was binnen enkele weken van schets tot gepubliceerde wet gepromoveerd. De Afdeling advisering van de Raad van State wist in het tijdsbestek van enkele werkdagen en een weekend een onderbouwd advies vast te stellen. Zo ging dat ook met onder meer spoedregelgeving over het vergaderen van gemeenteraden en provinciale staten, inkomensondersteuning voor zelfstandige ondernemers en compensatie van kinderopvangkosten zonder daadwerkelijke opvang.

Juiste maatregelen en gevolgen?

Of de juiste maatregelen zijn genomen om het coronavirus te beheersen en in te dammen en of die in algemene zin doelmatig waren, afgezet tegen het belang van de publieke gezondheid en de financieel-economische schade, zal later moeten blijken. Inmiddels heeft de regering de Onderzoeksraad voor Veiligheid gevraagd een evaluatie ter hand te nemen. Ook kunnen de langetermijngevolgen van wat ons deze maanden overkomt, nog maar moeilijk worden ingeschat. Hoe zwaar zal de recessie zijn en hoe lang zal die voortduren? Is herstel vanzelfsprekend en gaan we dan op de oude voet door (de geest wil wel veranderen, maar het vlees blijft zwak)? Of is deze crisis het breekijzer dat een toekomst openwrikt met een veel duurzamere economie en met een grote digitale sprong voorwaarts?

Vier vragen

Er zijn in deze crisis vanuit rechtsstatelijk oogpunt vier vragen die in het oog springen.

1. Democratische rechtsstaat

Allereerst: is de periode van de pandemie met enorme gevolgen voor zowel de volksgezondheid, de economische kracht als de persoonlijke vrijheden zodanig disruptief dat onze samenleving uit balans raakt en een destabilisatie optreedt die gevaarlijk is voor de democratische rechtsstaat?

Ik geloof het niet. Wat mij opvalt is dat er onverminderd groot vertrouwen is in de instituties en de gezagsdragers en dat de bevolking een groot adaptief vermogen vertoont. De regering geniet vertrouwen en steun, ondanks alle begrijpelijke klaagzangen van branches die niet of veel later dan gehoopt en met veel beperkingen hun economische en sociale activiteiten kunnen hervatten. De Koning heeft de juiste toon in deze crisis gevonden en ondervindt alleen maar meer respect dan hij al kreeg. Ik neem ook geen aanzwellende kritiek waar op politieke leiders of parlement die een zeker antiparlementarisme zou doen vermoeden, in de trant van: "wat heb je in moeilijke tijden eigenlijk aan de parlementaire democratie?". De ruimhartige wijze waarop het kabinet alle begrotingsdiscipline terzijde schoof voor een ongekend omvangrijk steunpakket dat ook nog eens ongekend snel ter beschikking kwam, heeft ongetwijfeld geholpen om potentiële onvrede in te dammen. Daarbij past wel de waarschuwing dat elke crisis, dus ook deze, het risico in zich draagt de samenleving verder te splijten in de groepen die alle wegen weten te vinden, geen moeite hebben met informatietechnologie en, zoals de WRR dat noemt, over 'doen-vermogen' beschikken, en die op deze fronten die boot dreigen te missen.

2. Europese Unie

Ten tweede de vraag: kan de Europese Unie de ramp na de ramp zonder kleerscheuren overleven?

Dit kan worden betwijfeld. De verhoudingen binnen de monetaire unie zijn onder druk komen te staan, niet voor het eerst in het afgelopen decennium. Het vrij personenverkeer heeft feitelijk opgehouden te bestaan en het is niet denkbeeldig dat met een beroep op de publieke gezondheid het Europa van de open grenzen tot het verleden gaat behoren. Geen opheffing van grensrestricties maar hooguit versoepeling naar de mate dat het de individuele Schengenstaten goed uitkomt. En wellicht een toename van het al bestaande onvermogen om als politieke eenheid in een instabiele mondiale orde op te treden. De wijze waarop met de coronacrisis wordt omgesprongen in enkele lidstaten zoals Hongarije, doet vervolgens ook nog vrezen voor een verdere uitholling van de essentialia van de democratische rechtsstaat die in het Europees acquis zijn opgenomen (de z.g. Kopenhagencriteria). Tot slot, op het moment van schrijven heeft het Duitse Bundesverfassungsgericht een uitspraak gedaan over het handelen van de ECB (in eerdere jaren) die zacht gezegd voor verwarring en commotie in de Unie zorgde en tot een hoogst ongebruikelijke correctie door het Europese Hof van Justitie heeft geleid. Het Hof vindt het nodig om nadrukkelijk te verklaren dat alleen hij bevoegd is om vast te stellen of het handelen van een instelling van de Unie in strijd is met het Unierecht en meldt nadrukkelijk dat verschillen van inzicht van nationale gerechten de eenheid van de rechtsorde van de Unie in gevaar kunnen brengen. Alleen al deze verklaring doet mij veronderstellen dat na de coronacrisis de Europese crisis zal voortduren.

3. Grondrechten

In de derde plaats is een legitieme vraag of de op de persoonlijke vrijheid ingrijpende maatregelen die de regering vanaf 13 maart afkondigde, de rechtsstatelijke toets der kritiek kunnen doorstaan

Verboden om op straat met meer dan twee mensen te verkeren, om in je eigen tweede huis te overnachten (in april verboden in Zeeland), om partner of ouder op te zoeken in het verpleeghuis, om je economische nering te bedrijven in horeca of sportschool, om überhaupt in verenigingsverband te sporten, zelfs waar het afstandssporten als golf of tennis betreft, beperk(t)en evident de grondrechten.

Ik heb er geen twijfel over dat al deze grondrechtbeperkingen aan de bestrijding en indamming van het coronavirus hebben bijgedragen. Maar of ze rechtsstatelijk verantwoord zijn opgelegd, is een andere kwestie. De beperkingen werden opgenomen in zogenoemde noodverordeningen die de voorzitters van de Veiligheidsregio's hebben uitgevaardigd aan de hand van aanwijzingen van de minister van Volksgezondheid. De juridische basis hiervoor is de Wet Publieke Gezondheid in combinatie met de Wet op de Veiligheidsregio's (die in geval van 'grip 4' de bevoegdheid van de individuele burgemeesters om noodverordeningen uit te vaardigen, overhevelt naar de voorzitter van de veiligheidsregio). De vragen die hier spelen zijn: is het instrument van de noodverordening wel bedoeld om langer te werken dan een paar dagen tot een week, en bieden de uitgevaardigde noodverordeningen voldoende specifieke grondslag voor grondrechtenbeperkingen zoals vereist door Grondwet en EVRM? Waren er wellicht betere alternatieven denkbaar? De Tweede Kamer heeft de Afdeling advisering van de Raad van State om voorlichting over deze kwesties verzocht. Die voorlichting is bij het afsluiten van deze tekst nog onder handen.

4. Instituties van de rechtsstaat

In de laatste plaats kan de vraag worden gesteld: Blijven de instituties van de rechtsstaat onder deze pandemische omstandigheden goed functioneren?

De rechtspraak, inclusief de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, moest besluiten om gedurende de eerste acht weken (gerekend vanaf 13 maart) de deuren te sluiten voor fysieke zittingen. Aanvankelijk werd daartoe opgeroepen, bijvoorbeeld door strafrechtadvocaten die bang waren voor de gezondheid van hun cliënten en van henzelf. Later kwam er kritiek: de rechter heeft toch ook een vitaal beroep? Folkert Jensma stelde in NRC-Handelsblad: boven de bef past nog wel een mondkapje. De Raad voor de Rechtspraak, Hoge Raad en de bestuursrechters van de Raad van State zijn op 11 mei weer begonnen met fysieke zittingen in aangepaste gebouwen en omgebouwde rechtszalen, met beperkte toegang voor partijen en media. Ondertussen werd er daarvoor ook digitaal geprocedeerd, inclusief telehoren, en werden echte spoedzaken zoveel mogelijk met voorrang behandeld. Al met al kwam de onafhankelijke rechtspraak naar mijn oordeel wel onder druk maar niet in de verdrukking, het belang van rechtzoekenden werd dankzij veel inspanning gediend. Het zal wel nog een hele toer blijken te zijn om in de anderhalvemetersamenleving de voortgang van de rechtspraak te waarborgen. Hopelijk kan de voortgestuwde digitalisering daaraan bijdragen.

Democratisch proces

Ook het democratisch proces kan onder deze omstandigheden makkelijk onder druk komen. De vijf Hoge Colleges van Staat (beide Kamers, Raad van State, Algemene Rekenkamer en Nationale Ombudsman) brachten op 7 april een verklaring uit waarin zij gezamenlijk tot uiting brachten dat het democratisch proces gewoon doorgang moest vinden ondanks alle beperkingen die het belang van de volksgezondheid meebracht: "Juist in moeilijke tijden moeten hoogwaardige advisering, grondige openbare beraadslaging en besluitvorming, effectieve controle op de verantwoording van besteding van publieke middelen en adequate beoordeling van zorgvuldigheid en rechtmatigheid van overheidshandelen onverminderd worden gegarandeerd".

Maar zeggen is nog iets anders dan doen. Vandaar dat alle vijf rechtsstaat-instituties maatregelen hebben genomen om daadwerkelijk zo goed mogelijk te blijven functioneren, al waren en zijn de gebouwen deels niet toegankelijk voor publiek en kan er niet op de normale wijze worden ver-

gaderd. Digitale middelen vormden hier de sleutel. Beide Kamers bleven ook fysiek vergaderingen houden, zij het dat de Eerste Kamer aanvankelijk twee weken de deur dicht deed. Aan de beraadslagingen die beide Kamers daadwerkelijk hielden, konden slechts een paar Kamerleden daadwerkelijk deelnemen; de plenaire zalen zijn immers te klein om iedereen anderhalve meter ruimte te garanderen. Ook de beperkingen van het openbaar vervoer vormden een hindernis.

De Eerste Kamer vroeg in dit verband voorlichting aan de Afdeling advisering van de Raad van State. Zou onder deze omstandigheden digitaal vergaderen en besluiten ook mogelijk zijn of verzet de Grondwet zich daartegen? Moet, indien dit toch aan de orde zou komen, anders een beroep op het zogenoemde subjectieve staatsnoodrecht worden gedaan? Uit de voorlichting kan worden afgeleid dat de Raad van State van oordeel is dat digitaal vergaderen in extreme omstandigheden wanneer niet of nauwelijks meer fysiek bijeen kan worden gekomen, mogelijk is. De tekst van de Grondwet verzet zich daar niet tegen en de grondwetgever kon in 1983 (toen de algehele grondwetsherziening tot stand kwam) de digitale ontwikkelingen inclusief internet niet voorzien. Een moderne, dynamische interpretatie van de essentie van de grondwettelijke bepalingen dus, waarbij de belangen van voortgang van het democratisch proces, openbaarheid, transparantie en de individuele rechten van elk Kamerlid voorop staan. De omstandigheden waarop wordt gedoeld, hebben zich gelukkig niet voorgedaan, fysieke vergaderingen bleven immers ondanks alle beperkingen mogelijk. Bij een complete lockdown of een groot aantal besmettingen en quarantaines onder de leden, kan onder strikte voorwaarden digitaal vergaderen echter worden overwogen. Dat vergt echter overeenstemming tussen beide Kamers en de regering. Samen vormen zij immers de grondwetgever.

Slotsom

Ik kom tot een slotsom. In de eerste maanden van de coronacrisis heb ik waargenomen dat de maatschappelijke discussie bewoog tussen de polen van de publieke gezondheid en de economie. Een derde zelfstandige afwegingsfactor wordt echter gevormd door de persoonlijke vrijheid en het draagvlak dat voor beperking daarvan moet bestaan. Dit aspect zal naar mijn oordeel alleen maar relevanter worden naarmate de beperkende maatregelen langer duren of weer heringevoerd worden bij een tweede 'golf'. Het kompas moet natuurlijk altijd gericht blijven op zo goed mogelijke borging van onze grondrechten. Ook als er alsnog een doelmatige 'corona-app' wordt ontwikkeld.

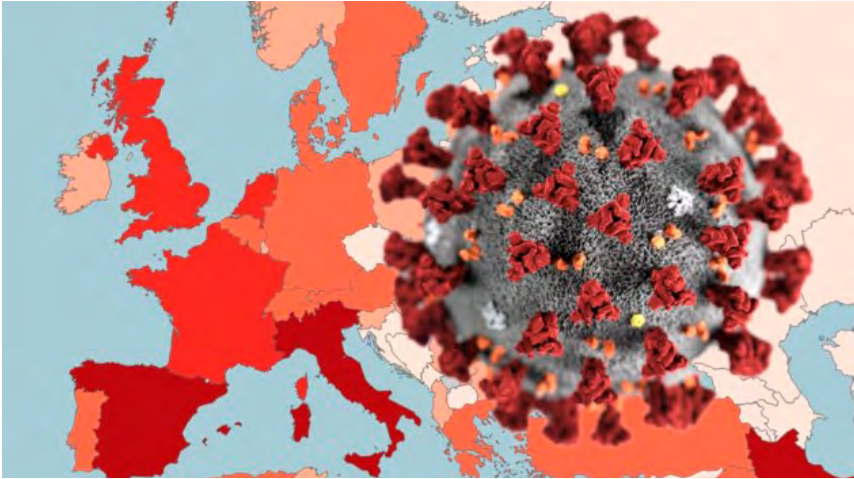
In mijn huidige functie wil ik kritische zin graag combineren met constructief meedenken met regering en Staten-Generaal. Het is voor alle instituties al moeilijk genoeg. Tegen die achtergrond kom ik tot de voorzichtige conclusie dat rechtsstaat en democratie in coronatijden redelijk zijn blijven functioneren en dat de beperking in de uitoefening van verschillende grondrechten weliswaar fors is (geweest), maar niet aan willekeur onderhevig, en vatbaar bleef voor rechterlijke toetsing. Inmiddels heeft de regering aangekondigd met spoedwetgeving te komen die een steviger en duurzamer juridische grondslag biedt voor de beperkingen die in de nabije toekomst nog nodig zijn. Dat lijkt mij verstandig, al was het maar omdat zo de volksvertegenwoordiging zich over noodzaak en proportionaliteit ten principale moet uitspreken. Ook dat is belangrijk voor draagvlak en vertrouwen. Dat zal ons als oud-parlementariërs aanspreken.

CORONACRISIS STELT EUROPA VOOR ONGEKENDE KRACHTPROEF

*Joost van Iersel,
vicevoorzitter*

Het coronavirus kwam over ons heen. En toen vielen het maatschappelijk leven en de economie stil. Science-fiction van de bovenste plank, een boze droom. Na de Spaanse griep in 1917 zijn met enige regelmaat epidemieën voorbij gekomen, in 2003 nog Sars in Azië en Ebola in Afrika. Steeds wist het Westen de dans te ontspringen. Experts blijken al jaren te hebben gewaarschuwd. Met hun adviezen is niets gebeurd en vandaag hangen we onvoorbereid zelf in de touwen. Net als in Nederland heeft Covid-19 huizenhoge consequenties voor de EU. De verhoudingen staan opnieuw op scherp, dilemma's en spanningen stapelen zich op. Voor het garanderen van veiligheid en zekerheid voor burgers en bedrijven worden solidariteit en de bereidheid tot samenwerking danig op de proef gesteld. Een afdoend Europees kader is hoognodig, maar er zijn risico's te over.

Europa en Corona

1. De crisis kwam over ons...

Het was als een langzaam naderende tornado vanuit de Chinese provincie Wuhan, waar eind december het eerste officiële slachtoffer werd geïdentificeerd. Het is onduidelijk, hoe en wat daaraan is voorafgegaan. Na verontrustende geluiden in januari werd in Wuhan pas begin februari echt alarm geblazen. China ging toen binnen enkele dagen over tot de meest vergaande isoleringsmaatregelen. Na drie weken volgde onder zeer strikte voorwaarden een stapsgewijze openstelling. Inmiddels was het virus naar anderen overgeslagen, in Azië zelf met name naar Japan, Zuid-Korea, Taiwan en Singapore, en naar Europa, te beginnen met Lombardije, en toen met verschillende intensiteit naar alle andere landen, en vervolgens naar de VS. De reactie van Europa kwam laat op gang. En binnen Europa werd ook te lang op elkaar gewacht, toen het in Italië losbarstte. Dat was in Nederland zo, en aanvankelijk ook in Frankrijk en Spanje. En zie Boris Johnson, voordat hijzelf in het ziekenhuis belandde, om niet te spreken van Donald Trump, terwijl de VS nu de wereldlijst aan slachtoffers aanvoeren. Anderzijds werden Scandinavië, Oostenrijk en sommige Oost-Europese landen duidelijk minder getroffen. De overweldigende impact van de pandemie is stapsgewijs doorgedrongen. Dit gevoegd bij de uiteenlopende nationale reacties en maatregelen heeft sterk bijgedragen tot extra onzekerheid. In het heetst van de ontwikkelingen was alles geconcentreerd op de zorg en de gezondheidsaspecten. Vervolgens komt de ravage in de economie steeds meer op de voorgrond met hele nieuwe sets aan maatregelen én vragen. Het blijkt gecompliceerder dan ooit tevoren.

2. Gezondheid in de EU: subsidiariteit over de hele linie

In december 1952 lanceerde de Franse minister Robert Schuman het voorstel om in Europa te komen tot een Gezondheidsgemeenschap. Hoe onwerkelijk het ook klinkt, lag het toen in de bedoeling ook de sector gezondheid te organiseren via een verdrag à la het EKSG-verdrag van '52. Het is er toen niet van gekomen, vooral als gevolg van verzet uit de industrie. En daarmee belandde gezondheid tot op vandaag in Europa in de categorie *subsidiariteit*. De uitsluitende verantwoordelijkheid voor de bestrijding van Covid-19 ligt bij de nationale gezondheidsautoriteiten. Als gevolg van weinig internationale samenwerking of coördinatie waren er over de hele linie substantiële verschillen in de *lockdown*: van totale tot intelligente *lockdown*, van afgedwongen discipline tot vertrouwen op goed gedrag van de burgers, verschillen in de mate van testen en wie, in het gebruik van mondkapjes, in het inschakelen van het ziekenhuis in welk stadium etc. Veel landen trachten bijvoorbeeld ook hun eigen corona-app te ontwikkelen. Daar komen nog bovenop de verschillen in kwaliteit van de zorg en gedecentraliseerde competentie van ziekenhuizen in een aantal (grote) landen. Het enige gemeenschappelijke, dat in alle landen onverkort werd en wordt gepredikt, lijkt de 1,5 meter afstand tot elkaar, die bijna niet te handhaven is. Ondertussen bewaken de landen zorgvuldig hun beschikbare test- en beademingsapparatuur en alle andere medische apparatuur. De grenzen gingen potdicht zowel voor vracht- als voor personenverkeer. We zijn allemaal getuige geweest van de lange files aan de grenzen. En het blijft nog steeds moeizaam.

Een afdoend Europees kader is hoognodig, maar er zijn risico's te over.

Er komt enige Europese tekening in het beeld, ook al zijn de competenties van de Unie nu eenmaal zeer beperkt. Er is een richtlijn inzake grensoverschrijdende patiëntenzorg. Er is deels een wederzijdse erkenning van diploma's. Ook is er intensieve interactie tussen de EU en de farmaceutische industrie. De invloed van de EU neemt verder toe als gevolg van de groeiende impact van de gezondheidsindustrie, *bioscience* en digitalisering van geavanceerde apparatuur, operaties en medische methodieken. De betekenis hiervan sluipt steeds verder door in de nationale gezondheidssystemen, die zich voor het overige geheel separaat zijn blijven ontwikkelen. Deze intensievere bemoeienis van de EU loopt via de DG's Interne markt en R&D, niet via DG Gezondheid en Voedselkwaliteit. Commissaris Stella Kyriakides van Gezondheid is dan ook nauwelijks in beeld. Recente initiatieven van de

Commissie zijn overleg met de nationale departementen van Volksgezondheid, en via het Corona *Virus Response Team* ondersteuning bij aanvoer van beschermingsmateriaal (mondkapjes), bij grensoverschrijdende zorg en bij het thuis brengen van gestrande burgers. Als een nucleus voor komende intensivering van samenwerking is opgericht de *Advisory Panel on Covid-19*, waarin ook het Europees centrum voor ziektepreventie en -bestrijding (ECDC) en het Europees Geneesmiddelenbureau (EMA) zijn vertegenwoordigd. Het *Advisory Panel* met zeven leden, onder wie Prof. Marion Koopman, heeft onder meer als opdracht analyse van de nationale maatregelen, het signaleren van lacunes en uitstippelen van toekomstig beleid. Commissaris Breton richt zich op het versoepelen van het grensverkeer en onderhoudt contact met een grote reeks ondernemingen om vraag en aanbod van urgente materialen binnen de Unie bij elkaar te brengen.

3. Economische steunmaatregelen: Umwertung aller Werte

De economie reageert dramatisch wanneer zij met een dreun tot stilstand komt, maar ook zijn er nogal wat verschillen tussen sectoren. We realiseren ons nu pas ten volle, hoever online communicatie en digitalisering zijn doorgedrongen! Daardoor kunnen productie, distributie en logistiek van het noodzakelijke nog enigszins op peil worden gehouden. Persoonlijk en zakelijk hebben we allemaal inmiddels de nodige ervaring met *Skype*, *Webinar*, *Zoom*, *Google Meet* en andere. Stelt u zich even voor, dat we deze tornado onder de condities van vijftien jaar geleden over ons heen hadden gekregen. Dan was werkelijk álles in de samenleving stilgevallen. Voor het overige is de economische en sociale ravage ongekend. Een recessieve ontwikkeling tekende zich tevoren al af in de VS, China en Duitsland. En toen volgde dit. Talloze faillissementen en ontslagen dienen zich aan. In alle EU-lidstaten komen gigantische noodprogramma's op gang voor het bedrijfsleven, behoud van arbeidsplaatsen en om een definitieve afbraak in hele sectoren, zoals vliegmaatschappijen, de toeristische sector en de horeca tegen te gaan. Snel schakelend heeft de Commissie begin maart op basis van Verdragsartikelen betreffende noodsituaties en een ernstige economische neergang zonder aarzeling vitale Europese regelingen als het Groei- en Stabiliteitspact en het mededingings- en staatssteunregiem tijdelijk opgeschort.

In aansluiting op de nationale programma's is ook het financiële instrumentarium van de Unie in het geweer gebracht. De ECB stelde al in een vroeg stadium een *Pandemic Emergency Purchase Program (PEPP)* voor tot € 750 mld. voor de aankoop van private en publieke effecten met als doel de leenkosten voor zwakke landen zo laag mogelijk te houden.

Parallel daaraan zet de Commissie alle beschikbare EU-fondsen in met als eerste doel de leniging van directe nood als gevolg van de gezondheidscrisis en ter ondersteuning van het MKB. Hieronder nog niet gecommiteerde gelden van beleidscohesie en regionaal beleid zonder verdere eisen van nationale co-financiering en het *Emergency Support Instrument* à € 2,7 mld., dat geheel zal worden ingezet ter bestrijding van *Covid-19* op medisch gebied. Zeer vermeldenswaardig is ook het nieuwe tijdelijke EU-programma SURE, *Support to mitigate unemployment risks in an emergency*, voor werktijdverkorting en tijdelijke banen. Dit is m.i. de eerste keer dat er zo uitdrukkelijk voor een sociaal doel substantieel EU-geld wordt uitgetrokken. Parallel daaraan stelt de Commissie € 1 mld. ter beschikking voor garanties tot € 8 mld. kredieten tegen zachte voorwaarden ten behoeve van 100.000 kleinere ondernemingen. Tenslotte is in dit eerste programma € 240 mld. goedgekeurd in het kader van het *European Stability Mechanism (ESM)* voor de eurozone ter ondersteuning van directe en indirecte gezondheidszorg. Afgesproken is dat het op 1 juni operationeel moet zijn.

De Commissie heeft gewoontegetrouw de opdracht gekregen voor een gedegen onderbouwd voorstel voor een herstellfonds. Hiervoor wordt naast de European Investment Bank (EIB) waarschijnlijk het Multifinancial Framework (MFF) aangewend met een mogelijk extra budget tot 1% van het Europese BNP. Gezien de ruzies die over het MFF – weer mede door toedoen van Nederland(!) – tevoren al zijn ontstaan, zullen spanningen hierover nog netelige problemen opleveren.

De EU trad in eerste instantie ongewoon snel en effectief op. Maar met de herstelstrategie, het *recovery fund* – gesproken werd zelfs over een *bazooka* van €1 bln! – komt nog het nodige vuurwerk op ons af. Een voorspel hiervan was al de zgn. *conditionality* voor uitkeringen via het ESM, aanvankelijk een harde, en m.i. te harde, eis van Nederland. Minister Hoekstra kwam bij een eerste discussie over het herstellfonds meteen al in het oog van de storm in de fameuze strijd over coronabonds. Al jaren zijn eurobonds een open wond tussen Noord- en Zuid-Europa. In het geval van de coronabonds verwijt het Zuiden het Noorden weer gebrek aan solidariteit, terwijl Noord-Europa het Zuiden verwijt zijn zaken niet op orde te hebben. Uitglijders van Hoekstra en Rutte – niet voor de eerste keer trouwens – brachten beiden in een ongemakkelijke positie, waarin zij overigens zichzelf onder gejuich van de Kamer hadden gemanoeuvreed.

Inmiddels zijn de wateren weer gekalmeerd. De Commissie heeft gewoon-tegetrouw de opdracht gekregen voor een gedegen onderbouwd voorstel voor een herstelfonds. Hiervoor wordt naast de *European Investment Bank (EIB)* waarschijnlijk het *Multifinancial Framework (MFF)* aangewend met een mogelijk extra budget tot 1% van het Europese BNP. Gezien de ruzies die over het MFF – weer mede door toedoen van Nederland(!) – tevooren al zijn ontstaan, zullen spanningen hierover nog netelige problemen opleveren.

4. Vragen en dilemma's te over

Overal zijn nationale steunprogramma's opgestart. In Nederland kan men putten uit *de diepe zakken van Hoekstra*. Maar daarmee zijn niet de dilemma's van de baan. Allereerst zien we overal loonkostensubsidies. Hoeveel maanden is dat vol te houden? Daarbovenop komen overal nationale regelingen ter ondersteuning van bedrijven. Specifieke invulling is niet eenvoudig. Er zijn nauwelijks EU-spelregels voor deze situatie. Gaat het om leningen of ook schenkingen? Na jaren van het primaat van marktwerking lijkt de overheid weer flink op te rukken als partner in de markt, wat zal leiden tot, en nieuwe verhoudingen tussen publiek-privaat. De Air France-KLM-controverse toont, hoe publieke bemoeienis met de markt ook tot politieke conflicten kan leiden. Om problemen te ontlopen wordt voor zgn. strategische sectoren of bedrijven ook gedacht aan nationalisatie. Wat is strategisch? Spreekt men overal over dezelfde sectoren en bedrijven? En welke grens stelt men aan steun voor ondernemingen? Vooral de lengte en de diepte van de crisis zal het leren. Welke voorwaarden gelden? Leningen zullen moeten worden terugbetaald. Te steunen bedrijven zullen dus op hun levensvatbaarheid beoordeeld moeten worden. Innovatie moet worden gesteund. En dan: gaat steun ten koste van marktwerking door de aard van de steun zelf of door mogelijke monopolie- of oligopolievorming? Dit zijn existentiële punten, die dringend om zowel nationaal alsook om EU-beleid vragen.

Men heeft in Brussel de trossen los gegooid, maar men probeert ook met man en macht de interne markt in stand te houden. Alle steunmaatregelen moeten worden gemeld om enige controle te houden ten gunste van belastingbetaler en consument. Eind april had de Commissie 77 nationale steunmaatregelen tot € 1800 miljard goedgekeurd. Maar het is nog een open vraag, in hoeverre het EU-systeem en -toezicht als zodanig door deze noodzakelijke, maar onverhoedse maatregelen principieel zullen blijken te worden aangetast. Hoe krijg je de geest weer terug in de fles? Het zal de nodige discipline van de landen vereisen om niet te blijven ver-

vallen in nationale invulling van beleid, die de interne markt kan afbreken. Die beleidsinvulling hangt natuurlijk ook af van de financiële ruimte van lidstaten. Het noorden zit veel beter bij kas dan het zuiden waar dus in geval van nood ook meer is te spenderen. De Commissie concludeert in een recente analyse, dat de groeiende tweespalt tussen de Noord-Europese en mediterrane economieën verder zal toenemen. Men stelle zich de ontwrichting binnen de eurozone voor!

5. Veiligheid en zekerheid voor burgers en bedrijven

Covid-19 is een waterscheiding. Intensievere bemoeienis van de EU met de sector gezondheid is nodig. Allereerst in alle gevallen van grensoverschrijdende aandoeningen en de ontwikkeling van vaccins. Maar ook met het oog op medische apparatuur en medicijnen, voorraden en protocol-len. Voor het overige hangt veel af van de duur en diepte van de crisis. De toekomst is netelig en onvoorspelbaar in deze overgangsfase met een langzame herstart van het gewone leven en van de economie. Een mogelijke nieuwe coronagolf maant tot grote voorzichtigheid. Economisch blijkt vooral het gebruik van internet een grote winnaar te zijn. Daar profiteert Nederland onevenredig van. Daartegenover krijgen mobiliteit en transport te land en vooral in de lucht zowel als de horeca, het toerisme, de cultu-rele sector en de evenementenindustrie zeer zware klappen te verduren. Ook voor de overige consumentenindustrie ziet het beeld er somber uit. MKB's hebben over een brede linie een onvoldoende financiële buffer. Ook de olie- en de auto-industrie en gerelateerde sectoren krijgen het zwaar. Miljoenen banen gaan verloren, meer nog staan op de tocht. De economische herstructurering zal dus ook om ingrijpende herscholingsprogramma's vragen.

Gezien alle politieke, economische en sociale vragen en spanningen wordt het vervolg van deze crisis een moeizaam proces. Bovenal de veiligheid en zekerheid voor Europese burgers en bedrijven vereisen, dat er in Brussel tempo wordt gemaakt. Of dit gebeurt is de vraag, maar de EU moet in deze ongekende krachtproef kunnen rekenen op een loyale houding van het Nederlandse kabinet en het parlement, waar immers ook de toekomst van de eigen burgers en bedrijven in het geding is.

Er moet hard worden gewerkt aan een afdoend Europees kader. Herinvoering van opgeschorte verdragsregels en het behoud van de interne markt gedogen zo min mogelijk uitstel. In aansluiting op al wat op tafel ligt, werkt de Commissie aan een ongekend omvangrijk financieel pakket. Sleutelthema's hierin zijn terecht de *Green Deal*, de digitale revolutie en R&D, versterking van de infrastructuur, steun aan het MKB en steun ten behoeve van zwakkere landen en regio's. Het gaat om zeer veel geld. Maar waar en hoe dit gaat neerslaan, zijn open vragen, die om gedetailleerde analyse en een zakelijk verantwoorde aanpak vragen, en die zeker genoeg stof opleveren voor explosieve discussies in de Europese Raad. Gezien alle politieke, economische en sociale vragen en spanningen wordt het vervolg van deze crisis een moeizaam proces. Bovenal de veiligheid en zekerheid voor Europese burgers en bedrijven vereisen dat er in Brussel tempo wordt gemaakt. Of dit gebeurt is de vraag, maar de EU moet in deze ongekende krachtproef kunnen rekenen op een loyale houding van het Nederlandse kabinet en het parlement, waar immers ook de toekomst van de eigen burgers en bedrijven in het geding is.

ONZE GRONDWET VOORZIET NIET IN RUTTE

Bob van den Bos

Column door Bob van den Bos

Je mag niet zo dicht bij elkaar van Mark Rutte! Hij gaat de maatregelen geleidelijk terugschroeven, maar alleen als hij dat verantwoord vindt. Marks wil is zo ongeveer wet. Hij heeft onmiskenbaar de leiding. Dat wordt hogelijk gewaardeerd in deze moeilijke tijd: in de peilingen stijgt de VVD als een vuurpijl. Toch is hier iets heel vreemds aan de hand. Wie niet beter weet, zou denken dat Rutte een vergelijkbare positie heeft als de Johnsons, Merckels en Macrons van deze wereld. Daar is geen sprake van. De Grondwet spreekt (sinds 1983!) slechts over de minister-president (MP) als voorzitter van de ministerraad. De term regeringsleider wordt vermeden. Ook de Koning maakt immers deel uit van de regering. Rutte is – in tegenstelling tot wat vrijwel iedereen tegenwoordig zegt – ook geen premier. De MP is verantwoordelijk voor de eenheid van kabinetsbeleid. Voor een ogen-

schijnlijk beperkte portefeuille beschikt hij over een klein departement. Desondanks is de politieke rol van de MP de laatste halve eeuw aanmerkelijk versterkt. In de 'personendemocratie' is de MP de belichaming van het beleid geworden. Rutte wordt door Kamerleden, journalisten en burgers op alle afzonderlijke beleidsonderdelen aangesproken. Hij vertegenwoordigt Nederland in de Europese Raad en is samen met de minister van Financiën onmiskenbaar de dominante Europese beleidsbepaler. In het buitenland gaat het tegenwoordig vooral om onze binnenlandse verhoudingen: AZ is niet afgesteld op de antennes van BZ.

Bij vorige rampen, van de Watersnood tot Srebrenica, speelden vakministers nog de hoofdrol. Rutte is minister van alles geworden, of hij wil of niet. Hij begeeft zich voortdurend op het terrein van andere bewindslieden, ook al zijn die daar zelf individueel verantwoordelijk voor.

Dat was niet de bedoeling van de grondwetgevers. Horizontale besluitvorming zit diep verankerd in onze geschiedenis en cultuur. Van oudsher gunden politieke minderheden elkaar geen duidelijke leidersrol. Maar ook, hoe vager de taakomschrijving hoe meer speelruimte voor de voorzitter! Mede daarom zijn de vele pogingen om de politieke rol te legitimeren en formaliseren op niets uitgelopen. Een eigen 'rechtstreeks' kiezersmandaat voor de MP gaat niet samen met een apart kiezersmandaat voor het parlement. De MP boven andere ministers stellen via een aanwijzingsbevoegdheid zet de coalitieverhoudingen op scherp. Sinds 1973 is bovendien altijd de leider van de grootste partij MP geworden. Hoezo geen legitiematie? Complicatie: het nakomen van de beloften waarop de winnende lijsttrekker is gekozen, staat haaks op het bewaken van de eenheid in de Ministerraad, nota bene de belangrijkste grondwettelijke taak van de MP. Opmerkelijk wat we nu zien bij Rutte: hoe minder partijman hoe meer steun voor zijn partij.

Primus, prima???

Theorie en praktijk zitten vol tegenstrijdigheden. De sterk toegenomen invloed van de minister-president gaat onvermijdelijk ten koste van collega's, ook al zijn ze formeel gelijk. In Brussel is Rutte onbetwist regeringsleider, maar in Den Haag mag hij niet zo heten: de praktijk heeft zich ontworsteld aan de Grondwet.

Wat voor minister-president willen we eigenlijk? Buitenlandse voorbeelden stroken niet met onze politieke cultuur en coalitieverhoudingen. Wel is het hoog tijd de langjarige politieke praktijk grondwettelijk te verankeren en de minister-president de regeringsleider te noemen die hij is. En de Koning dan? Die hoeft niet in de regering, want regeren doen ministers onder leiding van onze premier.

NA CORONA

Monique de Vries

Langzaam keren wij terug naar het leven zoals dat was voordat het Covid-19-virus ons in zijn greep kreeg. Behalve over de ingrijpende persoonlijke, sociale en economische gevolgen hebben wij ook beschouwingen kunnen lezen over het leven na Corona: geven we elkaar nog drie zonen, gaan we veel meer online werken, durven we nog wel in een vol vliegtuig te zitten en zien we nog mensenmassa's zoals op Koningsdag in Amsterdam? Niemand die het nog weet.

Ik las echter een interessante column in The Times van 22 april van David Aaronovitch die de periode van na de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse Griep beschrijft. De Spaanse Griep telde twee tot drie keer meer slachtoffers dan de hele Eerste Wereldoorlog eiste, en de slachtoffers vielen niet zozeer onder de ouderen maar

juist in de leeftijdsgroep van 20-40 jaar.

David Aaronovitch

Ik deel graag met de lezers van Nestor de kern van zijn column in (mijn) vertaling hiernaast.

"Je zou dus denken dat de jaren '20 (van de vorige eeuw, MdV) een decennium van moeizame wederopbouw, behoedzaamheid en behoudzucht zouden zijn geweest. Maar in plaats daarvan kregen wij wat wij nu "The Roaring Twenties" noemen. In Amerika en in Europa was de naoorlogse en post-pandemische reactie een explosie van culturele en artistieke vernieuwing en een revolutie op het gebied van sociale verhoudingen. Onder de schrijvers, die Gertrude Stein in 1921 de "lost generation" noemde, waren mannen als F. Scott Fitzgerald en Ernest Hemingway, die ten strijde waren getrokken en waren teruggekomen als existentialisten, mensen die geloofden dat het leven geen hoger doel had. Die kijkt hen in staat afstand te nemen van de intellectuele en morele geremdheid van hun ouders en werk te maken dat vaak cynisch maar over het algemeen oprecht en levendig was.

The Jazz Age

En het waren niet alleen schrijvers. Fitzgerald zelf bedacht de term "The Jazz Age" voor deze periode. In de jaren '20 migreerden miljoenen zwarten uit het Zuiden van de Verenigde Staten naar de steden en droegen zo bij aan het versterken van een nieuwe stadscultuur. In 1924 opende Duke Ellington de Cotton Club in Harlem in New York. Maar een paar weken nadat opnamen op de plaat waren gezet, werden die door de jongeren over de hele wereld afgespeeld.

Art Deco

Er waren nieuwe stromingen in de architectuur – Art Deco (is er iemand die het Chryslergebouw niet een van de mooiste gebouwen van de wereld vindt?) – en Bauhaus. In het verslagen Duitsland, in wat ze later de "Gouden Jaren" noemden, veranderde het expressionisme radicaal de visuele kunst, van schilderen tot film tot cabaret. In Frankrijk, de bakermat van het surrealisme, werd deze periode bekend als "les Années folles". Het was de tijd van de exorbitante feesten van rijke jongeren zoals beschreven in "Vile Bodies" van Evelyn Waugh maar ook van de dansmarathons met de Charleston en de Lindy-hop voor hen die tot de minder bevoorrechten behoorden.

"Culturele burgeroorlog"

En terwijl vrouwelijke auteurs een nieuwe openhartigheid ten toon spreidden, vertoonden gewone vrouwen een nieuwe onafhankelijkheid. Of die werd aan hen getoond. Opeens lieten advertenties vrouwen zien die autoredden, in vliegtuigen vlogen en zelf rookten. De historica Lucy Moore vertelt dat in de VS in 1929 het verbod op roken door vrouwen in de

restaurantwagen van de trein werd opgeheven. En ook de rok lengte ging omhoog. In de jaren '20 liep de hoeveelheid stof voor een jurk terug van 19 naar 7 yard (van 15,5 meter naar ruim 6,5 meter, MdV). Coco Chanel maakte furore in een bedrijfstak die traditioneel door mannen werd beheerst – vrouwenkleding – en kleetde vrouwen in stoffen die tot dan toe alleen voor de mannenkleding werd gebruikt, daarmee het begrip vrouwelijk verbredend. In 1921 lanceerde ze Chanel no 5. De glamourwereld van de filmster kwam daarmee in het bereik van iedereen.

Al deze verschijnselen werden bevochten. Terwijl de jongeren de waarden van hun ouders verwierpen, de mores van de stad botsten met die van de kleine steden en dorpen, was er een "culturele burgeroorlog" gaande die zich niet eerder had voorgedaan. Het is moeilijk om aan de conclusie te ontkomen dat het verrijzen uit de behoeftige, angstige en met de dood beladen tijden van de Eerste Wereldoorlog en de Grote Pandemie een enorme culturele en sociale dynamiek heeft voortgebracht.

In 1918 waren de Amerikaanse bioscopen en theaters gesloten vanwege de griep-epidemie en massabijskomsten waren verboden. Mensen droegen mondklappers. Gegeven het feit dat ook toen de overdracht van de griep van mens tot mens bekend was, moet er toch weerzin zijn geweest om te dicht op elkaar te worden gepakt. Maar niet alleen overleefde de dichtstbevolkte vorm van amusement – de bioscoop, – zij bloeide. In een kwestie van maanden werden enorme bioscopen met 1200 zitplaatsen gebouwd. In 1930 gingen in de VS, op een bevolking van 123 miljoen, iedere week 90 miljoen mensen naar de film. Dicht op elkaar keken de overlevende van de griep-pandemie naar Buster Keaton, naar de "It girl" Clara Bow en naar Rudolph Valentino.

Hoe nu?

Mijn beredeneerde hoop is dat ditzelfde ook nu gaat gebeuren: namelijk dat het deksel dat op onze gezamenlijke levens ligt eraf vliegt als de jongere generaties van toneelbezoekers, cinefielen, festivalgangers en kunstliefhebbers en hun helden de wereld weer op z'n kop zetten. Maak je klaar voor de Roaring 2020s."

(Vertaling/parafrasering van artikel David Aaronovitch; The Times 22 april 2020)

ONRUSTIG DUITSLAND IN MERKEL'S NADAGEN

Cees Bremmer

Begin maart – en aangevuld in mei – 2020

Duitsland beleeft onrustige tijden in de nadagen van de inmiddels vijftien jaar durende regeerperiode Merkel. Het land was op het moment dat ik dit schreef – begin maart, zie slotgedeelte van deze bijdrage – in rep en roer. Meerdere extreemrechtse aanslagen in korte tijd kwamen hard aan. De na de verkiezingscampagne van eind 2019 in Thüringen, totaal onverwachte verkiezing in februari jl. van de liberaal Thomas Kemmerich met steun van de AfD, CDU en FDP tot minister-president, veroorzaakte een politieke aardschok. Direct gevolg ervan was o.a. het terugtreden van Annegret Kramp-Karrenbauer als CDU-voorzitter en grote politieke schade voor de liberale FDP-leider Christian Lindner. Bij de snel volgende verkiezingen die maand in Hamburg leden zowel CDU als FDP zwaar verlies. Dit na diepe contro-verses in hun partijen over de verleende politieke steun aan de AfD in Thüringen.

Mocht de huidige "grote coalitie" van CDU/CSU en SPD de rit uitzitten, dan zijn er september 2021 weer verkiezingen voor de Bondsdag. Het blijft overigens de vraag, of bij alle spanningen in Duitsland, de huidige coalitie haar regeerperiode zal kunnen voltooien. Beide partijen doen het geruime tijd slecht in de peilingen. De CDU stond bij het schrijven van dit artikel op flink verlies. Coalitiegenoot CSU blijft in Beieren tamelijk stabiel. En de SPD, bij de verkiezingen van 2017 nog tweede partij, staat zelfs op zwaar verlies. De Groenen – officieel Bündnis 90/die Grünen – hebben de wind flink mee en lijken in de peilingen inmiddels de christendemocraten te naderen, beide groeperingen ruim vóór o.a. SPD, FDP, AfD en Die Linke.

Onder de meest gewaardeerde politici scoort de groene voorman Robert Habeck constant hoog, zoals de *Politbarometer* van de ZDF – het tweede Duitse publieke tv-net – periodiek aangeeft. Samen met zijn

vrouwelijke collega Annalena Baerbock functioneert hij als duo-politieke leiding van zijn partij. Ook de SPD is kennelijk gecharmeerd geraakt van een duo-constructie. Sinds eind 2019 berust de partijleiding er bij Saskia Esken en Norbert Walter-Borjans gezamenlijk. Beiden staan bekend als behorend tot de linkervleugel en als critici van de grote coalitie. De al genoemde verkiezingsuitslag in Hamburg, werd ondanks verlies een flinke opsteker voor de SPD. Immers, het lijkt vrijwel zeker dat de coalitie van SPD en Groenen, onder voortgezette leiding van de sociaaldemocraat Peter Tschentscher, maar met een sterkere inbreng van de Groenen, gewoon kan continueren.

In de race rond de opvolging van Kramp-Karrenbauer als CDU-voorzitter – en daarmee de facto als kandidaat bondskanselier – presenteerde zich opnieuw een tweetal, nl. het duo Armin Laschet - Jens Spahn. Deze figuur maakt dus school, zij het dat de huidige minister-president van Noordrijn-Westfalen, Laschet, de onbetwiste nummer één is, ook voor de minister van gezondheid Spahn. Eind april zou bekend zijn wie Kramp-Karrenbauer gaat opvolgen. Het in veel opzichten complementaire duo Laschet-Spahn lijkt, vergeleken met de andere mededingers Friedrich Merz en Norbert Röttgen, hoge ogen te gooien. Laschet is meer van de liberale CDU-vleugel en steunde steeds Merkels koers. De jeugdige Spahn, thans minister van Gezondheid, komt voort uit de Junge Union en positioneerde zich tot nu toe als "modern conservatief."

Merkel en Merz

Merz, die eind 2018 met klein verschil de strijd om het CDU-voorzitterschap van Kramp-Karrenbauer verloor, staat niet bepaald bekend als fan van Merkel en haar beleid. Hij positioneert zich duidelijk rechts ten opzichte van haar en kan in grote delen van de CDU op flinke steun rekenen. Röttgen tenslotte, thans lid van de Bondsdag, won in 2010 de strijd van Laschet om het partijleiderschap van Noordrijn-Westfalen. Maar zij faalde in 2012 hopeloos als lijsttrekker tegen de SPD'er Hannelore Kraft die de verkiezingen won en er minister-president werd. Kort daarna zette Merkel hem als milieuminister uit haar tweede kabinet.

Dat een partijgenoot van Merkel haar als bondskanselier zal opvolgen, staat voor mij geenszins vast. Het Duitse politieke klimaat is minder stabiel dan ooit. En de hedendaagse politieke conjunctuur is zeer volatiel, verrassingen zijn allereerst niet van de lucht. De CDU ondervindt bovendien nadeel van de opkomst van de AfD, maar ook van de verdere groei van de Groenen. De flanken bedreigen het christendemocratische midden.

Sinds de stichting van de Bondsrepubliek in 1949 kende Duitsland tot nu toe ruim 50 jaar een christendemocratische Bundeskanzler en ca. twintig jaar een sociaaldemocraat. De CDU-ers Adenauer, Kohl en Merkel (tot op heden) bleven lang aan het roer, resp. ca. veertien, zestien en vijftien jaar. Bij de socialisten waren deze periodes veel korter. Zo was Brandt ca. vijf jaar kanselier, Schmidt acht jaar en Schröder zeven jaar.

Eén naam viel tot nu toe nog niet, die van Markus Söder. Een man, vooralsnog geen kandidaat-bondskanselier, maar wel iemand om in het oog te houden. Sinds maart 2018 is hij minister-president van Beieren en daarmee opvolger van de geruime tijd onbetwiste Horst Seehofer, van 2008-2018 de "eerste man" van Beieren. De voor de CSU in Beieren teurstellend verlopen verkiezingen van oktober 2018 – 37% der stemmen, een verlies van ruim 10% – betekende het einde van Seehofer's lange minister-presidentschap. Er ging een felle, langdurige machtsstrijd tussen Söder en zijn voorganger aan vooraf. Begin 2019 werd Söder vervolgens formeel als CSU-leider gekozen. Seehofer resteerde slechts het ministerschap van Binnenlandse Zaken en Heimat in Berlijn, in Merkels kabinet.

Sinds 1957 regeert de CSU onafgebroken in Beieren vanuit een meerderheidspositie en leverde tot nu toe steeds de minister-president. Bekende CSU-politici als Strauss, Waigel – langjarig minister van Financiën onder Helmut Kohl – Stoiber en de al genoemde Seehofer, speelden vóór en na "die Wende" een grote rol in Bonn en Berlijn.

Twee keer was een CSU-er bij de Bondsdagverkiezingen voor de christendemocraten gezamenlijk lijsttrekker c.q. kandidaat-bondskanselier. In 1980 stond Helmut Kohl zijn kandidatuur af aan de legendarische Frans Joseph Strauss, die het echter veel minder goed deed dan Kohl vier jaar eerder in 1976. Strauss verloor van SPD-er Helmut Schmidt, die toen opnieuw kanselier werd en dat tot 1982 zou blijven. In 2002 moest Edmund Stoiber – toen ook minister-president van Beieren – het afleggen tegen SPD-er Gerhard Schröder.

Ongetwijfeld zal Markus Söder, 53 jaar, ooit een gooi doen naar het Bondskanselierschap. Een twee jaar geleden verschenen biografie over deze politicus sterkt mij in die overtuiging¹. De auteurs bevestigen het beeld van politiek dier bij uitstek, een man brandend van eerzucht en ambitie; voor wie machtsuitoefening en politiek, waarmee hij dag en nacht bezig is, “alles” is.

Gepromoveerd jurist, redacteur bij de Bayerische Rundfunk en van jongs af op allerlei niveaus zeer actief in zijn CSU. Zo was hij o.a. voorzitter van de CSU-Jongeren, voorzitter van diverse partijverbanden, een kleine vijf jaar secretaris-generaal van de CSU en sinds januari 2019 ook partijvoorzitter. Hij bekleedde diverse ministersposten in de deelstaatregering van Beieren, onder meer Milieu en Gezondheid en Financiën. Gedreven netwerker, ook digitaal, een begaafd redenaar. In zijn stijl van opereren, die soms doet denken aan die van Trump en Johnson, is hij niet wars van polarisatie en provocatie.

Zo suggereerde hij bijv. om het Duitse volkslied verplicht op scholen te laten zingen, omdat dit de integratie bij immigratie zou helpen. Het besluit van de kersverse minister-president Söder om alle Beierse overheidsinstellingen per juni 2018 te verplichten een kruis te dragen, veroorzaakte een brede golf van kritiek, ook van kerkelijke zijde.

Het kruis is voor hem trouwens geen ‘teken van een religie’, maar een ‘bekentenis van een identiteit’. Het symboliseert ‘culturele gevormdheid’ en staat voor de normen en waarden die Beieren vanuit zijn geschiedenis meekreeg. Zijn eigen religieuze achtergrond is overigens evangelisch-luthers.

Söder was fel criticus van Merkels vluchtelingenbeleid. Anderzijds stelde hij meermaals “groener dan Die Grünen te willen zijn”. *Iemand van wie we de komende jaren beslist meer gaan horen, wie ook de nieuwe bondskanselier zal zijn.*

Met deze voorspelling over Söder rondde ik mijn bijdrage begin maart jl. af; er was onvoldoende ruimte voor plaatsing in de vorige Nestor. Vanaf deze tijd leven we in coronatijd en is ineens "alles anders". Begin mei, wanneer ik dit slotgedeelte daarom toevoeg, staat Markus Söder in de eerder genoemde *Politbarometer* verrassend als meest gewaardeerde politicus na Angela Merkel. Zij beleeft door haar gezaghebbende aanpak van deze coronacrisis een "electorale wederopstanding". Dit doet denken aan de comeback van Helmut Kohl, de door velen medio 1989 afgeschreven "eeuwige bondskanselier", die na de val van de muur en Duitse hereniging nog negen jaar Duitsland regeerde. Over volatiliteit gesproken!

Een hernieuwde kandidatuur van Merkel namens CDU/CSU voor het Bondskanselierschap en een mogelijke vijfde termijn zal Merkel, mag men aannemen, niet zien zitten. Maar naast mogelijke kandidaat-lijsttrekkers voor CDU/CSU als Laschet, Merz en anderen wordt in Beieren nu ook de naam van Söder gefluisterd, zeker nu pas eind van dit jaar over de opvolging Kramp-Karrebauer besloten gaat worden.

Door zijn krachtig leiderschap vanaf het vroege begin van de coronacrisis in deze aan Oostenrijk grenzende deelstaat, profileert hij zich als competent en daadkrachtig leider. De CSU schiet in de peilingen sinds begin maart omhoog richting 50%. Dat versterkt ook indirect de positie van de CDU en van Merkel. Daarbij komt dat Söder momenteel (roulerend) voorzitter is van de conferentie van minister-presidenten van de Duitse "Bundesländer" of deelstaten. Dit gremium komt enkele keren per jaar bijeen en heeft een coördinerende rol in het beleid van de deelstaten. En dat geeft hem in deze tijd extra profiel, bijvoorbeeld tegenover zijn collega Armin Laschet, die zich wat minder strikt dan Söder opstelt en het belang van de economie tot nu toe wat zwaarder lijkt te wegen.

Ook Laschet's waardering als minister-president van Noordrijn-Westfalen is door "corona" overigens sterk gestegen en lag in april nog nooit zo hoog. Söder en Laschet zijn in deze tijd extra in beeld, omdat Beieren het hoogste aantal corona-geïnfecteerden kent; in Noordrijn-Westfalen ligt de hotspot regio Heinsberg, waar de eerste grootschalige besmettingen werden vastgesteld.

Zekere ironie bij dit alles is dat de SPD als mede-regeringspartij op federaal niveau tot nu toe electoraal niet van deze coronacrisis weet te profiteren. De SPD leek bij de vorming van Merkel-IV de grote winnaar voor wat betreft sterke ministersportefeuilles als Financiën, Buitenlands Zaken, Sociale Zaken. In de huidige crisis tellen vooral de door de Union bezette

cruciale portefeuilles als volksgezondheid, economie en binnenlandse zaken naast uiteraard het kanselierschap van Merkel. Duitsland blijft boeien!

1) Roman Deininger, Uwe Ritzer "Markus Söder – Politik und Provokation – die Biographie"; Droemer Verlag, 2018; ISBN 978-3-426-27726-3

INLEIDING INTERVIEW N.A.V. AFSCHIEDSREDE HOOGLERAAR RUUD KOOLE

Gerritjan van Oven

Koole: Het is de schuld van de partij. Politieke partijen in een onvolmaakte democratie. Universiteit Leiden 2019.

Ruud Koole, eerder partijvoorzitter van de PVDA en (nog) lid van de Eerste Kamer (2011-2015 en vanaf 2019) nam in december 2019 afscheid als hoogleraar Politicologie, i.h.b. de Nederlandse Politiek en haar institutionele ontwikkeling in Leiden – in een propvolle aula – met een rede gewijd aan de politieke partij. Daarin bespreekt hij 1) de twee pijlers van de democratische rechtsstaat en 2) de specifieke positie van politieke partijen.

Ruud Koole tijdens zijn afscheidsrede

Als pijlers van de rechtsstaat beschouwt hij 1) de electorale pijler, waarbij het politieke gezag er is door verkiezingen gebaseerd op instemming van het volk en 2) de niet-electorale pijler: overheids-instituten die niet of slechts

indirect zijn gebaseerd op een kiezersmandaat (rechterlijke macht en een aantal centrale instellingen die overheidstaken uitvoeren (centrale banken en autoriteiten op Europees niveau). Met name deze tweede pijler heeft recentelijk aan belang gewonnen.

M.b.t. de politieke partijen memoreert hij de kritiek daarop, die de laatste jaren is geventileerd als zouden zij de representatieve dimensie van de politiek hebben opgegeven (toenemende afhankelijkheid van de overheid, ontstaan sociale bewegingen en volksprotesten, zwevende kiezers afnemend aantal partijleden).

Tegen dat beeld verzet hij zich. Voordeel van de politieke partijen is dat zij functioneren als een intern systeem van checks en balances. Geluiden uit de samenleving dringen al snel door in de parlementaire arena. Het idee dat de opvattingen van partijen één pot nat vormen bestrijdt hij. Wel zullen er na verkiezingen altijd compromissen moeten worden gesloten. Hij stelt dat in Nederland het partijpolitieke kanaal nog redelijk functioneert. Zo komt hij tot het vermoeden dat er een verband bestaat tussen de tegenwoordige kritiek op het functioneren van politieke partijen en de verschuiving van macht van de democratische rechtsstaat naar de niet electorale pijler. Wanneer politici meer dan in het verleden zouden reageren met de opmerking "ik ga daar niet meer over", dan zouden kiezers het geloof in het uitbrengen van een stem kunnen verliezen.

Dus in die zin een pleidooi voor de politieke partij.

VRAGEN AAN RUUD KOOLE N.A.V. ZIJN AFSCHIEDSREDE OVER DE POLITIEKE PARTIJ

Hoe ben je tot dit onderwerp gekomen. Maak je je zorgen over de huidige positie van politieke partijen in de Nederlandse democratie?

De studie van politieke partijen is een rode draad in mijn academisch werk. Dat begon als student-assistent op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen; later volgde ik daar Ies (Isaac) Lipschits op als directeur. Toen ik daarna in Leiden ging werken, promoveerde ik bij Hans Daalder op Nederlandse partijorganisaties in de periode 1960-1990 en ben ik over politieke partijen blijven publiceren. Het onderwerp lag dus voor de hand, omdat het ook een spiegel is van mijn academische carrière die ik in december afsloot.

Op politieke partijen is vrijwel altijd kritiek geweest. En in mijn afscheids-

college benoem ik ook enkele zorgen over hun functioneren. Maar een democratie kan niet zonder politieke partijen. Dus als er zorgen zijn moeten die worden benoemd, maar dat betekent niet dat het fenomeen van politieke partijen moet worden afgeschreven. De samenleving verandert en partijen proberen zich aan te passen. Met vallen en opstaan. Een 'gouden tijdperk' van partijen heeft echter nooit bestaan en men moet partijen ook niet beoordelen aan de hand van een ideaalbeeld uit het verleden dat nooit heeft bestaan. Juist in Nederland doen partijen het in het algemeen nog niet zo gek. De zorgpunten heb

ik niet zozeer over het afgenomen ledental, of over interne ruzies in een bepaalde partij (dat is van alle tijden), maar meer over de inhoudelijke keuze die partijen moeten bieden aan de kiezers en over de soms heel snelle doorstroming van volksvertegenwoordigers.

Kiezers moeten iets te kiezen hebben; alleen dan is er echte democratie. Wanneer partijen in de ogen van de kiezers teveel op elkaar lijken, kan maatschappelijke onvrede – die er altijd is – zich bij verkiezingen niet anders vertalen dan door thuis te blijven of op extreme partijen te stemmen. En dat is niet altijd goed voor de democratische rechtsstaat. Een duidelijk en onderscheidend inhoudelijk profiel van partijen is nodig en dat mag wel wat scherper. Niet tevoren je al te bestuurlijk richten op een consensus, maar wel na de verkiezingen bereid zijn tot compromisvorming. Desnoods door 'een meloen door te slikken'.

Het sterk toegenomen aantal kiezers dat per verkiezing wisselt van partij leidt sowieso al tot een grotere doorstroming in het parlement. Partijen zouden moeten proberen dat effect wat te temperen door niet ook nog eens iedere keer de lijst grondig te vernieuwen. Meer institutioneel geheugen en kennis van constitutionele verhoudingen is nodig in het parlement, ook om de controlerende taak goed te kunnen verrichten.

Besteed je voldoende aandacht aan "de tegenbeweging", die de laatste jaren aan kracht gewonnen lijkt te hebben (actiegroepen als natuurbewegingen, extinction rebellion, boerenprotesten, burgerfora of gele hesjes als in Frankrijk)?

In mijn afscheidsrede noem ik de 'tegenbeweging' slechts terloops. Dat was immers niet het onderwerp van mijn verhaal. Maar indirect besteed ik daar wel aandacht aan. Ik zei al dat maatschappelijke onvrede de kans moet krijgen zich via de mainstream partijen te kanaliseren. Daarom is het zo belangrijk dat het inhoudelijk profiel van de partijen scherper wordt.

Of het "grote bedrijfsleven" (denk aan de lobby voor de afschaffing van de dividendbelasting)?

De kracht van de democratie is dat het door het 'één persoon, één stem'-beginsel politieke gelijkheid bevordert en zo de onevenredige invloed van grote belangen, of dat nu de plutocratie is of het grote bedrijfsleven, terugdringt. Natuurlijk, krachtig georganiseerde belangen hebben altijd meer mogelijkheden om de politiek te beïnvloeden. Maar juist daarom is het algemeen kiesrecht uitgevonden en politieke partijen spelen een belangrijke rol in het mobiliseren van de kiezers. Zij slagen daar in Nederland op landelijk niveau goed in: we hebben hier – ook internationaal vergeleken – hoge opkomstcijfers bij de Tweede Kamerverkiezingen. Voorwaarde is wel dat politieke partijen zelf niet aan het financiële lijntje van grote belangen lopen en dat wanneer een partij eenzijdig opkomt voor de grote belangen, andere partijen daartegen in het geweer kunnen komen. Financiële transparantie en politieke pluriformiteit dus.

Wat is de invloed van de nieuwe populistische partijen op de verhouding tussen (jouw) eerste en tweede pijler?

Wanneer de balans tussen beide pijlers ontbreekt, is dat slecht voor de democratische rechtsstaat. Dat is het thema dat ik momenteel uitwerk in mijn boek 'Twee Pijlers' dat naar verwachting aan het einde van het jaar verschijnt. Wanneer de democratie haar grenzen niet zou hebben in respect voor de rechtsstaat met een onafhankelijke rechter bij wie individuen en minderheden hun recht kunnen zoeken op grond van inmiddels algemeen erkende mensenrechten, kan een tirannie van de meerderheid ontstaan. Populistische partijen laten dat respect veel te weinig zien. Maar wanneer uit angst voor de kiezer teveel politieke besluitvorming weg wordt gehouden uit de eerste pijler en terecht zou komen bij de niet-gekozen instellingen in de tweede pijler, kan de indruk ontstaan dat stemmen geen zin meer heeft omdat niet gekozen elites besluiten nemen 'over u, maar

zonder u'. Dat kan als een boemerang werken en de aantrekkingskracht van populistische partijen juist verhogen.

Wat is je standpunt over de invoering van een constitutioneel toetsingsrecht? Daardoor zou de macht van de Rechterlijke Macht versterkt worden maar het zou ook kunnen leiden tot verzwakking van de legitimiteit van de Rechterlijke Macht (niet gekozen rechters)?

Terechte vraag. Het antwoord op de vorige vraag is ook hier van toepassing. Constitutionele toetsing vindt ex ante al plaats door de Raad van State en, als het goed is, tijdens het wetgevingsproces door beide Kamers. Vooral de Eerste Kamer ziet dit als één van haar belangrijkste taken. Toetsing door de rechter (ex post) van formele wetten aan de grondwet mag niet, zegt art. 120 Grondwet (Gw). Maar wel aan de grondrechten in internationale verdragen (art. 94 Gw). De vraag kan dan ook worden gesteld hoeveel constitutionele toetsing door de rechter zou toevoegen. Andersom wordt gezegd dat het vreemd is dat een Nederlandse rechter wel aan verdragen mag toetsen, maar niet aan de eigen grondwet. De Staatscommissie Parlementair Stelsel, waar ik lid van was, heeft een beperkte vorm van constitutionele toetsing door de rechter voorgesteld: geconcentreerde toetsing door een speciaal Constitutioneel Hof uitsluitend aan klassieke grondrechten volgens het stelsel van prejudiciële vragen, waarbij in een concrete casus de wet buiten toepassing kan worden gelaten. Vervolgens is het aan de wetgever om al dan niet de wet aan te passen.

Ligt de kiesdrempel in Nederland niet te laag? Zou het parlementaire stelsel niet aan gezag winnen wanneer er bijvoorbeeld een kiesdrempel van 5% zou bestaan?

Ook die vraag is in de Staatscommissie uitvoerig aan de orde geweest en we hebben toen niet voorgesteld om de kiesdrempel te verhogen. De vraag is namelijk voor welk probleem dit een oplossing is. Vaak wordt dan fragmentatie of versplintering genoemd, maar dan blijft dezelfde vraag gelden. Op lokaal niveau is de fragmentatie soms zo groot, dat ordentelijke besluitvorming in de raad moeilijk is. Maar ook dan kan zich afvragen of het niet eerder een kwestie is van (lokale) politieke cultuur dan dat het door versplintering komt. Op nationaal niveau ligt dat een slag anders. De fragmentatie is ongeveer even groot als begin jaren '70 en veel kleiner dan bijvoorbeeld in 1918, toen er zeventien partijen in de Tweede Kamer kwamen, waarvan acht eenmansfracties, terwijl de Kamer toen nog slechts 100 zetels telde. En ook toen werd er geregeerd. Wat er echt is veranderd de laatste decennia, is dat er geen echt grote partijen meer zijn.

Daarom is coalitievorming lastiger geworden, maar niet onmogelijk. Maar als je dat probleem wilt verhelpen, moet je een veel hogere drempel dan 5% invoeren, wil het enig effect hebben. En dan stuit je op de breed gedragen overtuiging in Nederland dat het kiesstelsel evenredig moet zijn. Bij een drempel van 5% zouden ChristenUnie, Partij voor de Dieren, 50plus, SGP, Denk en Forum voor Democratie niet in de Kamer zijn gekomen. Bij elkaar hebben zij nu 22 zetels, die waarschijnlijk tamelijk gespreid over de andere partijen zouden worden verdeeld. De coalitievorming wordt er nauwelijks mee geholpen, terwijl de representativiteit veel minder zou zijn. In Duitsland heeft men al jaren een 5%-drempel, maar daar wordt de coalitievorming juist steeds ingewikkelder en het prestige van de Duitse Bondsdag is niet hoger dan dat van het Nederlandse.

Hoe denk je over afscheidingen van politieke partijen "tijdens de rit"?

Liever niet, maar dat moet wel altijd mogelijk zijn. Het vrije mandaat brengt met zich mee dat de zetel niet van de partij is, maar het individuele Kamerlid toekomt. Zou men bij een afsplitsing de zetel aan de partij moeten geven waaruit men vertrekt, dan staat de deur open voor knechting van individuele Kamerleden door de partijtop. En dat moet je niet willen.

Wat voorzie je als toekomst voor de politieke partij in Nederland?

Zoals gezegd, democratie kan niet zonder politieke partijen. Maar toekomstige partijen zullen anders zijn dan in het verleden. Zij zullen zich aanpassen aan veranderende omstandigheden, zoals zij altijd hebben gedaan. Afzonderlijke partijen kunnen verdwijnen, nieuwe komen op, maar het verschijnsel partijen blijft bestaan. Het tijdperk van de 'massa-partijen' is echt voorbij. Verschillende vormen van partijen kunnen tegelijk naast elkaar bestaan. Dat zien we nu al: de ene partij heeft relatief veel leden, de andere heeft er slechts één. De communicatie met de achterban is door de social media zeer veranderd. De ene partij hanteert een leidersprincipe, de andere koestert interne partijdemocratie. Ikzelf ben een voorstander van de laatste, maar ik zie ook dat ledenpartijen andere manieren zullen moeten vinden om mensen aan zich te binden, veel meer gericht op ontmoeting dan vooral op formele besluitvorming. Maar het zou me een lief ding waard zijn wanneer partijen als inhoudelijke bakens kunnen functioneren waarop de kiezer bij het uitbrengen van de stem kan koersen.

MIJN LEVEN NA HET PARLEMENT

Mieke van der Burg

Na het leven in het Parlement is het moment om keuzes te maken. Er valt voor oud-parlementariërs vaak veel te kiezen, ook al beweren de media veelal het tegendeel. Ten onrechte zoals ook nu weer blijkt. Het hangt – zoals altijd – sterk af van je eigen attitude, leeftijd etc..

Aan het woord: Eske van Egerschot-Montoya Martinez.

Eske was van 2004-2006 lid van de Tweede Kamer voor de VVD.

Ongelooflijk dat het alweer bijna veertien jaar geleden is dat ik de Tweede Kamer heb verlaten! Mijn keuze na mijn Kamerlidmaatschap was eigenlijk heel eenvoudig. Veel mensen kwamen bij mij te rade over hoe zij het beste politici konden benaderen en hoe zij hun boodschap het beste bij hen zouden kunnen laten resoneren. Met mijn ervaring in de Kamer bleek ik hen de nodige adviezen te kunnen geven over politieke processen. Dit werd – tot mijn eigen verbazing – een bijna fulltime bezigheid. En ook een zeer plezierige bezigheid!

Vóór mijn Kamerlidmaatschap was ik werkzaam bij KPMG, als kandidaat-notaris. Toen ik rond 2006 de

Kamer verliet, was er veel in verandering in het notariaat. Notarissen moesten privatiseren. Marktwerving, onderlinge concurrentie werd ingevoerd met alle gevolgen van dien. Dit bracht automatisch ook een andere verhouding teweeg tussen notaris en cliënt. Dat alles trok mij minder, terwijl het gebruik maken van mijn recente ervaring als Kamerlid ten behoeve van grote en middelgrote bedrijven mij juist zeer goed beviel. Dus heb ik gekozen voor het oprichten van een eigen 'toko'. Mijn werkplaats was Amsterdam, Den Haag en Brussel. Een bijzondere interessante tijd. Vooral om langzamerhand wat grip te krijgen op wat er in Brussel gebeurt, vond ik erg leuk.

Het was niet toevallig dat ik destijds samen met anderen voor de VOP-leden een werkbezoek aan het Europees Parlement heb georganiseerd.

Werk en hobby vallen samen

Na ca. tien jaar mijn eigen bedrijf te hebben gerund, ben ik gaan werken bij het bedrijf Danone als Director External Affairs. Deze stap om weer in dienst te gaan bij een bedrijf hing onder meer samen met mijn verhuizing van Brussel naar Amsterdam (met mijn gezin). Na een jaar ben ik overstapt naar Hill & Knowlton Strategies, een wereldwijd strategisch adviesbureau op het gebied van communicatie en public affairs. Voor Nederland is Jack de Vries (oud-staatssecretaris van Defensie) de ceo. Het mooie is dat ik mij daar kan bezig houden met Digitale Transformatie, in het bijzonder met AI, kunstmatige intelligentie. Dat was al ca. vijftien jaar 'mijn hobby'. In de Kamer was technologische ontwikkelingen, waaronder AI, al een van mijn onderwerpen.

Ik adviseer bestuurders en bedrijven over uiteenlopende complexe public affairs en corporate communicatievraagstukken bij de (digitale) transformatie van een bedrijf. Op dit moment ben ik de 'Digital lead' bij Hill & Knowlton. Interessant aan dit werk is, dat het een steeds belangrijker en ook zeer breed adviesgebied is, nu we in nog verdergaande mate leven in een 'data-driven' samenleving. Diverse vraagstukken komen daarbij aan de orde zoals het beschermen van de privacy van mensen, het inschatten van risico's (datalekken), de impact die het gebruik van data op mensen heeft, mogelijke strijdigheid met grondwaarden/grondrechten, ethische aspecten etc., etc.. Daarover moet je goed en gericht communiceren met betrokkenen, zowel met werknemers binnen een bedrijf, als met klanten. Als mensen het vertrouwen verliezen in de wijze waarop een organisatie/bedrijf/overheid omgaat met (hun) gegevens, is de naam, de reputatie van een bedrijf/organisatie snel aangetast. Kwetsbaarheid op dit punt is groot!

Effecten van de Coronacrisis

Als één ding door de Coronacrisis duidelijk is geworden, dan is dat wel het belang van goede communicatie. Veel adviesaanvragen over hoe om te gaan met veranderingen in een organisatie als gevolg van Corona kwamen bij ons binnen. Juist in de afgelopen tijd is gebleken dat goede communicatie hierover essentieel is om medewerkers én klanten vertrouwen te laten behouden in het bedrijf of organisatie.

Daarnaast zijn andere communicatievormen 'gewoon' geworden, zoals beeld-vergaderen en allerlei andere applicaties. Ook procedurevergaderingen in de Tweede Kamer zijn virtueel geworden. Dit kan overigens direct persoonlijk contact tussen mensen niet vervangen.

Verder zijn mensen zich meer bewust geworden van het belang van duurzaamheid, diversiteit en inclusiviteit. Dat heeft direct invloed op de wijze van communiceren. Men moet zich herkennen in de boodschap, die moet in hun ogen relevant zijn. Uit onderzoek blijkt dat 63% van de ontvangers de boodschap gelooft indien ze zich kunnen identificeren met de boodschapper/verzender!

Impact van social media

Al vijftien jaar ben ik lid van de VOP. Ik vind dat belangrijk om oud-collega's te blijven zien en te spreken. Kennis delen met mensen die dezelfde achtergrond en ervaring hebben vanuit de unieke functie die het Kamerlidmaatschap is. Sinds de eeuwwisseling kwamen social media op; Facebook, Twitter, LinkedIn etc. hebben een geweldige impact op mensen en hun functioneren. Je bent immers als Kamerlid als het ware een 'publiek bezit'. Via deze media reageren mensen heel direct, positief en negatief. Hoe ga je als Kamerlid hiermee om?

Vanuit de VOP zouden we zittende, zeker nieuwe Kamerleden op dit aspect goed kunnen ondersteunen. Ik heb dit al vaak geopperd, maar hiervan is nog niets gekomen.

Werkbijeenkomst VOP

Een ander idee is om VOP-bijeenkomsten te houden buiten werktijd, waaraan ook (betaald) werkende leden makkelijk kunnen deelnemen. Voor de eerste bijeenkomst was erg veel belangstelling. Zo'n 100 leden hebben zich aangemeld. Helaas moest de bijeenkomst bij TNO (geleid door Paul de Krom) op 12 maart jongstleden worden afgeblazen vanwege Corona. Veel van de aangemelde leden behoren immers tot de risicogroep. Maar het betekent geen afstel! Zodra het mogelijk is om met veel mensen op 1½ meter afstand bij elkaar te komen, gaat het alsnog door. We wachten echter wel september af.

Overigens ook oud-parlementariërs die geen VOP-lid zijn, zijn bij dit soort netwerkbijeenkomsten welkom. Natuurlijk is het wel de bedoeling dat men daarna snel lid wordt;-)!

Verheugend is dat van verschillende kanten suggesties zijn gedaan voor het bezoeken van andere organisaties en bedrijven. Mijn voorkeur gaat uit naar een organisatie waar een oud-parlementariër werkzaam is.

Column

Vanaf 1 januari 2020 heb ik – samen met Bob van den Bos – de eer om een column te schrijven in ons kwartaalblad NESTOR. Ik denk vooral te schrijven over bovenstaande onderwerpen. Nieuwe technologische ontwikkelingen en de impact ervan op onze maatschappij en democratische waarden: daar valt veel over te schrijven!

BOEKBESPREKING

Gerritjan van Oven

Verdeeld Koninkrijk. Pleidooi voor nieuw elan in Koninkrijksrelaties

Auteur: Paul Comenencia

Paul Comenencia was gevolmachtigd minister voor Curaçao in Nederland en is nu lid van de Raad van State.

Paul Comenencia

In dit boek(je) behandelt hij vooral de wording van het Statuut van het Koninkrijk maar ook de gebeurtenissen die hebben geleid tot het uiteenvallen van de Antillen op 10-10-2010 en de ontwikkelingen daarna.

Dat uiteenvallen verklaart hij vooral uit de weerzin van de andere eilanden waar men meende dat Curaçao een veel te

dominante rol speelde. En zo ontstond het huidige staatsverband waarin na Aruba – dat zich al in 1986 had afgescheiden – ook Curaçao en St. Maarten een autonome status kregen, terwijl Bonaire, St. Eustatius en Saba openbare lichamen werden die onder het gezag van Nederland kwamen te vallen. Paul Comenencia meent dat het Antilliaanse staatsverband wel een succes had kunnen worden wanneer het zwaartepunt op de eilanden was komen te liggen in plaats van bij de centrale regering in Willemstad en er bovendien een serieuze investering was gedaan in het vergroten van de onderlinge cohesie.

De roep om onafhankelijkheid die decennia lang een rol heeft gespeeld, is inmiddels verflauwd. Zoals hij schrijft: “Het staat wel vast dat Nederland en de eilanden van de voormalige Nederlandse Antillen, linksom of rechtsom, de komende jaren samen vooruit moeten zien te komen.”

Geen tijdelijke steun

Daarbij speelt ook een rol dat inmiddels het gevoel is ontstaan – aan beide zijden van de oceaan – dat we moeten afstappen van de gedachte dat ondersteuning door Nederland tijdelijk zou moeten zijn. Bepaalde problemen van de eilanden zijn inherent aan de extreme kleinschaligheid van de eilanden en dus van blijvende aard. Hier valt uiteraard te denken aan de financiële kwetsbaarheid van de eilanden. Ook is dat nu, na het uitbreken van de Coronacrisis, weer duidelijk gebleken. Maar ook is dit inherent aan de zo nu en dan doorbrekende bestuurszwakte.

Aanbevelingen

Hij doet allereerst de aanbeveling te komen tot de instelling van een Koninkrijksfonds, met als doel om “de nadelige schaafeffecten van de eilanden op basis van objectieve maatstaven te corrigeren”.

Andere aanbevelingen zijn:

- gezamenlijke initiatieven op het gebied van onderwijs, cultuur, veiligheid, werkgelegenheid, zorg en duurzaamheid (daarbij zou denk ik wel opgepast moet worden dat er niet een nieuwe bevoogdingssituatie ontstaat”);
- een permanent Koninkrijksecretariaat;
- de mogelijkheid voor parlementariërs uit Aruba, Curaçao en St. Maarten om deel te nemen aan parlementaire debatten in Den Haag; en
- een versterking van de rol van de gevolmachtigde ministers.

Voor dit alles zou het wel nodig zijn “dat alle partijen – Antillianen en Nederlanders – over hun eigen schaduw heen springen en bereid zijn om vanuit een fundamenteel andere houding gemeenschappelijke doelen na te streven”. Kortom: een nieuw elan in Koninkrijksrelaties!

Nieuw elan?

Al met al een zeer leesbaar boek.

Het is echter nog niet meteen duidelijk waar dat gewenste nieuwe elan, aan beide zijden van de Oceaan, vandaan zou moet komen. De recente twist tussen Nederland en Curaçao over de in verband met de coronacrisis benodigde financiële bijstand, is wat dat betreft geen goed teken maar dat kon de schrijver natuurlijk nog niet weten.

BOEKBESPREKING

Gerritjan van Oven

De Gave Gods. De Pest in Holland vanaf de late middeleeuwen (derde druk)

Auteurs: Leo Noordegraaf en Gerrit Valk

Vooraf

Dit boek is de derde druk van een boek dat in 1988 de eerste en in 1996 de tweede druk beleefde.

Het is opnieuw (als derde druk) ongewijzigd uitgegeven naar aanleiding van de Coronacrisis.

De auteurs: Leo Noordegraaf (emeritus hoogleraar sociale en economische geschiedenis) en Gerrit Valk (historicus en oud-Tweede Kamerlid) hebben dus geen vergelijking gemaakt tussen de pest toen en corona nu.

Leo Noordegraaf en Gerrit Valk

DE GAVE GODS

DE PEST IN HOLLAND
VANAF DE LATE MIDDELEEUWEN

Uitgebreid onderzoek

Aan het boek ligt een zeer uitgebreide studie ten grondslag. Het onderzoek betreft het tijdvak 1450-1665. In dat laatste jaar werd Holland voor het laatst door de pest 'bezocht'. De ziekte heeft ontstellende gevolgen gehad. Er waren steden die 10 tot 40 procent van hun inwoners verloren. Iedereen die in de 17e eeuw 35 jaar werd maakte de pest twee tot drie keer mee. Het boek behandelt verschillende thema's:

- 1) de medische en epidemiologische problemen
- 2) het ontstaan van de ziekte
- 3) de opvattingen van tijdgenoten en
- 4) het gevoerde beleid.

Enorme aantallen doden

In een instructieve bijlage wordt per stad (met bronvermelding) aangegeven in welke jaren de pest daar plaatsvond. Zo komt bijv. Leiden er 25 keer in voor. In Leiden stierf in 1655 een achtste van de bevolking aan de pest. Er kwamen twee vormen van pest voor, de longpest die bijna in 100% van de gevallen fataal was, en de builenpest die in 60-80 % van de gevallen tot de dood leidde. De slechte hygiënische omstandigheden waren debet aan de vele doden als gevolg van de pest. Jongeren, stads-doktoren en personeel van pesthuizen liepen natuurlijk een verhoogd risico. Overigens heerste de mening dat de ziekte aan de wraak van God moest worden toegeschreven.

Straf van God

De titel "De Gave Gods" kreeg de pest vanuit een specifiek religieuze beleving. Je zou deze titel heden ten dage ook wel als ironisch kunnen opvatten. Het gevaar van deze religieuze opvatting was dat mensen berustten in hun (toch onvermijdelijke) lot. Deze opinie deed overigens in de 17e eeuw onder invloed van de contrareformatie opnieuw opgang. Toch verhinderde die houding de autoriteiten (gelukkig) niet naar afweermiddelen te zoeken, zoals quarantaine, huizen bestempelen met een "P". De pest leidde vrij algemeen, naast verdriet, tot paniek, angst en ontredering, dat – zoals we wel vaker zien in de geschiedenis – werd afgereageerd op bepaalde groepen mensen: op gifmengers, als hoedanig vooral Joden (wat tot razzia's leidde) en vreemdelingen werden aangemerkt. Dit leidde tot Joden- en vreemdelingenhaat. Zo dreef de pest de samenleving naar ontwrichting. Het probleem was ook dat de pest wel op alle mogelijke manieren werd bestreden, maar dat tegelijkertijd de doelstelling een welvaartsopolitiek te voeren – met alle, ook internationale contacten van dien – overeind bleef.

Enige vergelijking

Voor de lezer die de pest met het corona van nu zou willen vergelijken, vallen een aantal zaken op. Ten eerste natuurlijk de duur en frequentie van de ziekte die in de “pesttijd” vele malen hoger lag dan bij corona in deze tijd. Althans zoals het er nu naar uitziet. Ook het dodental in percentages lag vele malen hoger dan nu. De maatregelen die in de 15e, 16e en 17e eeuw genomen werden, zijn deels wel met die van nu te vergelijken. Met name de quarantainemaatregelen, opname van besmette personen in pesthuizen. Daarbij gaat het niet zozeer om aanduiden van huizen waar pest geconstateerd was. Wel een soort ziekenhuizen. Ook wat betreft de economische stagnatie is in eniger mate een vergelijking te trekken. Een groot verschil is natuurlijk dat de pest (en de pandemie die daar vaak uit voortkwam) in de samenleving tot grote angst en ontreddering leidde, terwijl dat bij corona door de bank genomen toch niet het geval is. Wellicht is de grootste tegenstelling (met grote gevolgen) wel dat de ziekte toentertijd toch veelal als een straf van God werd beschouwd terwijl dat nu – behoudens een zeldzame uitzondering – toch nauwelijks voorkomt.

Terecht draagt het boek dan ook de titel “De Gave Gods”.

VAN HET BESTUUR

Joost van Iersel,
vicevoorzitter

Arie de Jong,
secretaris

Het bestuur hoopt u te mogen begroeten tijdens de Najaarsbijeenkomst op 13 oktober 2020. Uitvalsbasis is zoals elk jaar het gebouw van de Tweede kamer, nu de verbouwing van het Binnenhofcomplex is uitgesteld. De jaarvergadering zal als gebruikelijk in de grote vergaderzaal van de Kamer plaatsvinden. De dag zal verder in het teken staan van 75 jaar Vrijheid. We hebben Carla Hoetink, gepromoveerd op de cultuur en regels van de Tweede Kamer vanaf de Tweede Wereldoorlog (neergelegd in het prachtige boek *Macht der gewoonte*), bereid gevonden ons te vertellen over ons parlement in en vlak na de Tweede Wereldoorlog. Na de lunch zullen we een bezoek brengen aan het recentelijk geopende ‘Oranjarahotel’ in Scheveningen, de gevangenis waarin tijdens de oorlog verzetsstrijders en politieke gevangenen, onder meer Jehova’s getuigen, Joden en communisten waren opgesloten en werden verhoord, deels gemarteld. Op die manier hebben er

zo'n 25.000 mensen vastgezet, van wie er ongeveer 250 werden gefusilleerd op de Waalsdorper Vlake.

Noteert u alvast de datum in uw agenda! Nadere bijzonderheden volgen in september.

*Jan Kees Wiebenga,
internationaal
secretaris*

Internationale aangelegenheden

FP-AP-colloquium: eens in de twee jaar organiseert onze Europese koepel van verenigingen van oud-parlementariërs FP-AP een colloquium over een gemeenschappelijk thema. Het colloquium 2020 zal plaatsvinden rond 22/23 oktober te Berlijn. Het thema is "Europe facing global powers". Rapporteur is het Duitse oud-bondsdaglid Roland Kohn.

De VOP is voornemens om met een delegatie deel te nemen aan het colloquium. Voor belangstellenden zijn enkele plaatsen beschikbaar, met de volgende kanttekeningen: de kosten van reis en verblijf zijn voor eigen rekening; het VOP-bestuur beslist over de samenstelling van de delegatie.

Het spreekt vanzelf dat een en ander mede afhankelijk is van het al dan niet definitief doorgaan van het colloquium in verband met de coronacrisis. Belangstellenden kunnen zich voor 15 augustus 2020 aanmelden bij de ambtelijk secretaris (e-mail: p.vdkraan@tweedekamer.nl).

Klankbordgroep internationaal: de VOP kent een (informele) klankbordgroep internationaal. Het is het voornemen om deze bijeen te laten komen ter voorbereiding van de VOP-inbreng bij het bovengenoemde colloquium. Er is een bijeenkomst voorzien begin september, waarvoor de leden van de klankbordgroep te zijner tijd zullen worden geconvoceerd. Thans bestaat nog de mogelijkheid voor VOP-leden om zich op te geven voor deelname aan de klankbordgroep (voor de goede orde: als u reeds lid bent, hoeft u dat natuurlijk niet opnieuw te doen). Ook hiervoor kunt u zich aanmelden bij de ambtelijk secretaris en wel tot uiterlijk 30 juni 2020 (e-mail p.vdkraan@tweedekamer.nl).

DE KUNST VAN HET WACHTEN

Reinder van der Heide

Uit onderzoek door de psychologen prof.dr. A.Th.H. (Ad) Pruyn¹ & prof.dr.tr. A. (Ale) Smidts, hoogleraar Marketing Research (1993)² blijkt dat we tijdens ons leven zo'n kleine twee jaar (607 dagen) wachtend doorbrengen. Een 27 jaar oud onderzoek is nogal gedateerd, vandaar die 'kleine twee jaar' hierboven. Het zal gezien de gemiddelde ouderdom die mensen tegenwoordig bereiken meer zijn dan 607 dagen, zeker ook omdat zeer oude mensen in vele gevallen niet veel anders doen dan wachten (...). Zoals mijn oude moeder niet ver van het einde († 2007) – tot mijn verwondering in het Frans – laconiek verzuchtte: "Avec de la patience on arrive á tout."³

Ik vind die twee jaren wachttijd meevallen. Wachten kan nuttig besteed worden. Voor reflectie bijvoorbeeld, over de aard en het wezen van het wachten bijvoorbeeld. Zelf heb ik lang geleden besloten dat moeten wachten een zegenrijke toestand creëert. Het schept de vrijheid tot tijdelijke distantie van dat- of diegene waarop/op wie je wacht. Dat opent de mogelijkheid je geheel te wijden aan de directe omgeving (het hier) en het nu. Het is zaak alle zintuigen open te zetten. Verbazend is het hoeveel er valt te zien, horen, ruiken en voelen, waar je je ook bevindt. Zelfs bekend terrein blijkt veel meer facetten en eigenaardigheden te hebben dan je tot dan toe bewust was.

Een actueel voorbeeld. Ik wacht buiten op de stoep voor de ingang van de slagerij tot een van de twee binnen toegestane klanten naar buiten komt waarna degene die vóór mij wacht naar binnen mag. Ik merkte

1 Hoogleraar Consumentenpsychologie

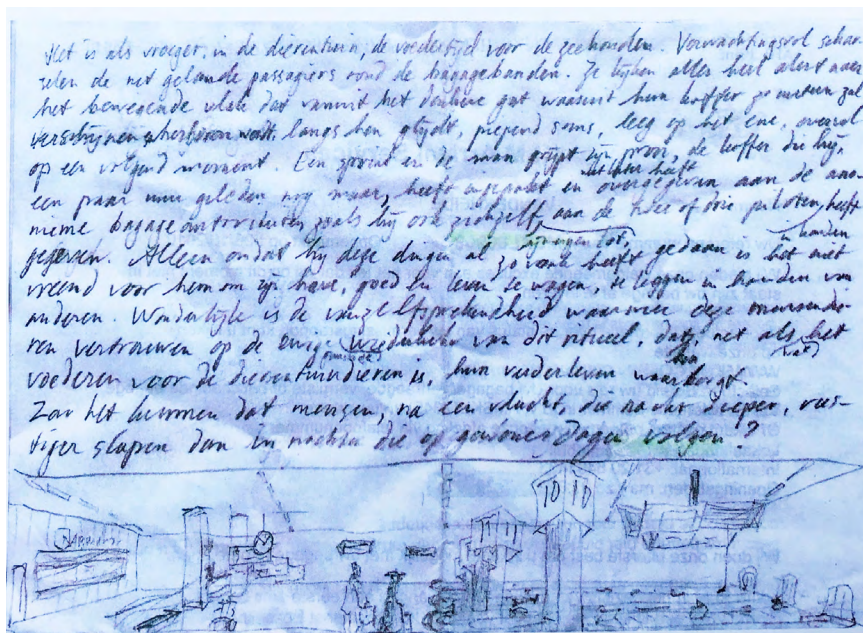
2 Pruyn, A. & Smidts, A. (1993). De psychologische beleving van wachtrijen. Tijdschrift voor Marketing.

3 Latere taalkundige naspeuringen leverden wat varianten op van deze uitspraak. De volledigste bleek als volgt te luiden: Avec du temps et de la patience, on vient à bout de tout. Aan 'du temps' had mijn moeder duidelijk niet veel behoefte meer, des te meer aan 'patience'.

op dat wij beiden met gespitse oren en gespannen blik de twee klanten binnen en elkaar (anderhalve meter!) nauwkeurig in de gaten hielden. Het duurde nogal lang. De twee klanten binnen voerden uitgebreide gesprekken met de slager en overig personeel over de uitgestalde waar – en/of over corona? –, over voor- en nadelen van het een of het ander. De besluitvorming nam veel tijd. Zouden die twee zich totaal niet bewust zijn van de wachtenden buiten, of verzetten zij zich bewust, door ons volkomen te negeren, tegen de idee dat ze anders dan anders (sneller) zouden moeten of kunnen handelen. Ook riep hun gedrag bij mij de vraag op of ze van te voren thuis al hadden nagedacht over wat ze bij die slager wilden halen. Waarschijnlijk zijn er twee soorten mensen: zij die met lijstjes in hun hoofd of in hun tas, broek- of jaszak, en zij die op de bonnefooi ter winkelstraat tijgen, zoals vermoedelijk deze twee...

Een minder actueel voorbeeld. Ik was zojuist op Schiphol gearriveerd vanuit Senegal en wachtte op mijn koffer. Die bleek na een lange tijd waarin koffers en tassen op de loopband steeds schaarser waren geworden, niet te zijn meegekomen... Ik maakte mij veel zorgen want ik had langs de weg tussen Dakar en mijn hotel een Afrikaans beeldje gekocht, het enige dat ik op mijn reis gezien had dat niet eergisteren was gemaakt (roofkunst?). Het was grondig verpakt in mijn koffer ge-(ver?)stopt. Schuld en boete streden in mijn ziel om voorrang. De servicebalie stelde mij – onwetend van mijn twijfelachtige koopgedrag – gerust: "Dat komt wel vaker voor, die koffer komt vanavond met de volgende vlucht wel mee, u kunt naar huis gaan, we bezorgen hem morgen bij u thuis". Ik vertrouwde er niet helemaal op, gezien de omstandigheden, en wilde de koffer met eigen ogen 's avonds zien arriveren en meenemen.

Het werd een zeer lang wachten. Maar gelukkig had ik 'De kunst van het reizen' van Alain de Botton bij me. De tijd kon worden gedood... De Botton gaat te rade bij John Ruskin's 'Over het bezitten van schoonheid', hoofdstuk VIII sub 3. Ruskin (1819-1899) was duidelijk niet van het 'tijd doden'. Naar aanleiding van zijn fascinatie door schoonheid en 'de toe-eigening daarvan', trekt hij vijf conclusies. De laatste en meest werkzame luidt als volgt: 'En tot slot kun je (...) nog het best proberen mooie plaatsen door middel van kunst te beschrijven, door ze te vangen in woorden of tekeningen, zonder je te bekommeren of je daar wel of geen talent voor hebt.' Meer aanmoediging had ik niet nodig, ook al ging het hier en nu niet om een 'mooie' plaats. Ik vond een min of meer comfortabele zitplek, pakte potlood en papier en begon te schrijven, én te tekenen (waarom ook niet?). Hierna het resultaat:

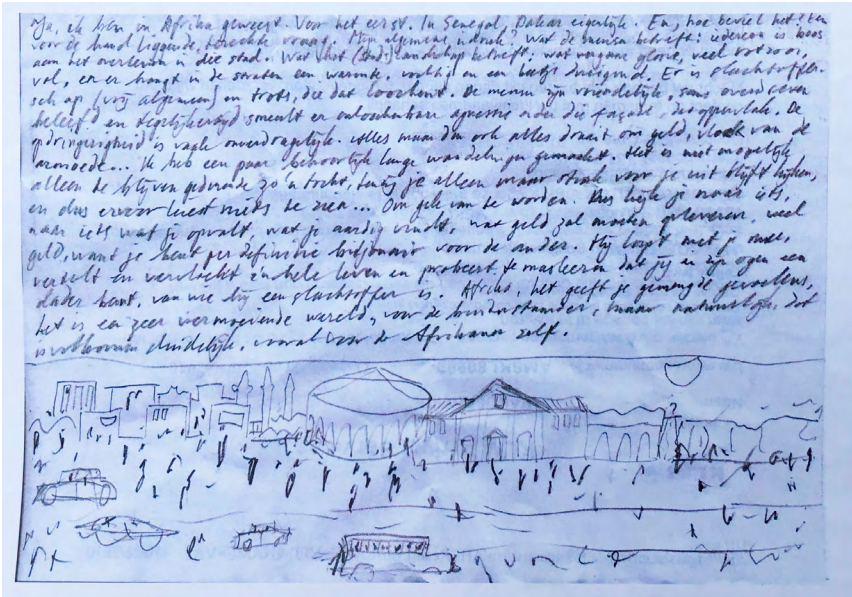
Schiphol - hal met luggagebelts

Het is als vroeger in Diergaarde Blijdorp, de voedertijd van de zeeleeuwen. Verwachtingsvol scharrelen de net gelande passagiers rond de bagagebanden. Ze kijken allen zeer alert hoe het bewegende rubberen schubbenvlak dat vanuit het achter lamellen verborgen donkere gat van waaruit hun koffer zo meteen als een herboren ei te voorschijn zal komen, langs hen glijdt, piepend soms, leeg op het ene, overvol op een volgend moment. Een sprint en de man grijpt zijn prooi, de koffer die hij, een paar uur geleden nog maar, heeft ingepakt en wat later overgegeven aan de anonieme bagageautoriteiten, zoals hij ook zichzelf, aan de twee of drie piloten in handen heeft gegeven. Alleen omdat hij deze gang van zaken al zo vaak heeft meegemaakt is het niet vreemd voor hem om zijn have, goed en leven te wagen, te leggen in handen van vreemden. Wonderlijk is die vanzelfsprekendheid waarmee wij mensendieren vertrouwen op de gunstige afloop van de ewige Wiederkehr van dit ritueel, dat hen hun verderleven waarborgt. In Blijdorp celebreerde de oppasser met zijn emmer vol haringen zo'n mis.

Zou het kunnen zijn dat mensen - na een vlucht - die nacht dieper, rustiger slapen dan in nachten volgend op gewone dagen?

De teksten heb ik zoals de lezer kan constateren later enigszins geredigeerd.

Hier Dakar (uit de herinnering eveneens op Schiphol geschreven en getekend) tekst en tekening

Afrika - Senegal, Dakar

Ja, ik ben in Afrika geweest. Voor het eerst. In Senegal, of beter gezegd: Dakar. En, hoe beviel het? Een voor de hand liggende, terechte vraag. Mijn algemene indruk? Wat de mensen betreft: iedereen is boos aan het overleven in die stad, een stapelplaats, markt zonder begin of eind. Wat het (stads)landschap betreft: wat vergane koloniale glorie, meest neoclassicistisch, veel rotzooi, afbraak of half opgebouwd. Hier en daar nieuwe bouwsels van het universele type: glas, beton, staal. Er hangt in de straten een permanente warmte, ook 's nachts, vochtig en enigszins dreigend. Er is slachtofferschap (de mondiale financiële crisis laat hier zichtbaar diepe sporen zien, de toeristenindustrie is bijvoorbeeld vrijwel compleet ingestort) en trots die deze stand van zaken loochent. De mensen zijn vriendelijk, vaak overdreven beleefd en dienstvaardig maar tegelijkertijd smeult er onloochenbare agressie achter die façade, onder

dat oppervlak. De opdringerigheid is vaak onverdraaglijk. Alles maar dan ook alles in het menselijk verkeer draait om geld, vloek van de armoede. Ik heb een paar behoorlijk lange wandelingen door de stad gemaakt. Het is niet mogelijk alleen te blijven gedurende zo'n expeditie, tenzij je alleen maar strak voor je uit blijft kijken, en er dus voor kiest niets te zien. Om gek van te worden, want daarvoor ben je nu juist niet hier. Dus kijk je naar iets dat je vanuit je ooghoeken opvalt, dat je aardig lijkt, dat geld zal moeten opleveren, (te) veel geld, want je bent per definitie multimiljonair voor de ander (en dat klopt ook: ca.€ 1.500,- = CFA 1.000.000,-). Die ander loopt met je mee, vertelt en vervloekt zijn hele leven en probeert zonder daarin te slagen te maskeren dat jij in zijn ogen een dader of in ieder geval op een of andere ondoorgrondelijke wijze een medeplichtige bent, van wie hij een slachtoffer is. En op een ook voor jou ondoorgrondelijke wijze heeft hij het natuurlijk bij het rechte eind. Afrika, het geeft je gemengde gevoelens, het is een zeer vermoeiende wereld, voor de buitenstaander, maar natuurlijk, dat is volkomen duidelijk, vooral voor de Afrikanen zelf

Nu – bij wijze van verrassing – voor de liefhebbers twee gedichtjes.
Mijn oudste, toen 18-jarige zoon, heeft ze bij de uitvaart van mijn moeder voorgedragen. In het tweede is haar Franse uitdrukking verwerkt:

WARMTEVERLIES

Het vlammetje, zo klein,
een nauwelijks geelblauw.

Dan, in een tijdeloze oogwenk,
een ongeluid en de verwisseling waar niemand bij is.

de grijsdunne pluim lost op al, en
wie zij is, was,

was.

LICHTUITVAL

Ze hapert, knipperende lamp
 Het sociale 'sprezzatura' is verloren,
 Mechanismen tonen na het accident

In ruil is haar het eeuwig hier en nu gewezen
 Stil en blijmoedig bezieet ze het bewegen

'Avec de la patience, on arrive á tout'
 stijgt – uit die verste diepte –
 boven, naar ons,
 onwillekeurig

lachen we –
 een tandrad, onvermoed intact, verrast.

De laatste resten kondigen zich aan, waarna,

waarna ook die
 zullen zijn prijsgegeven.

Licht of geen licht, dat is de kwestie.

[De koffer arriveerde die avond niet, en zou pas diep in die nacht komen, langer wachten was zinloos, en mocht ook niet...., aldus de servicebalie-medewerker: 'Gaaf u nu toch rustig naar huis, zolang er nog een trein naar Rotterdam gaat. Die koffer sturen we heus wel naar u op! Morgen in de loop van de dag kunt u hem thuis in ontvangst nemen.'
 Ik geloofde er niets van, maar hij bleek het bij het juiste eind te hebben; het bewijs:

Hieronder (vanuit drie perspectieven) het in Senegal gekochte (Oost-!) Afrikaanse beeld – Moeder met kind (op rug) (1), (2) en (3)

OVERLEDEN

Drs. H.J.B. (Harry) Aarts

Op 25 maart 2020 is in Tilburg op 90-jarige leeftijd ons mede-VOP-lid Harry Aarts aan de gevolgen van het SARS-CoV-2-virus overleden. Vanuit de familietraditie was hij KVP'er, eerst als actief lid van de jongerenorganisatie, en al snel daarna voorzitter van de regionale jongeren en lid van het bestuur van de KVP-afdeling. In 1953 werd hij in 's-Hertogenbosch het jongste raadslid van Nederland. Ook op nog tamelijk jonge leeftijd werd hij benoemd tot burgemeester van Berkel-Enschot. Die stap leidde in 1973 naar de Tweede Kamer. Daar was hij, eerst voor de KVP-fractie, later voor het CDA twintig jaar – tot 1998 – een vaste waarde. In de Kamer breed gewaardeerd als gedegen, op consensus gerichte woordvoerder binnenlands bestuur, buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking. Hij was voorzitter van de vaste Kamercommissies op de laatste twee gebieden. Na zijn vertrek uit de Kamer was hij staatsraad in buitengewone dienst.

J.A.M. (Jan) Reijnen

Op 93-jarige leeftijd is in zijn woonplaats Vught op 7 april 2020 Jan Reijnen overleden. Van 1972 tot 1977 zat hij voor de KVP in de Eerste Kamer. Jan Reijnen hield zich in de Senaat voornamelijk bezig met Binnenlandse Zaken en Volkshuisvesting.

Jan Reijnen was een bekende bestuurder. Tussen 1964 en 1986 was hij burgemeester van resp. Wervershoof, Oldenzaal en Heerlen. Als burgemeester van Oldenzaal had hij een belangrijke rol in het uitbreiden van de A1 in Overijssel. Reijnen was tien jaar burgemeester van Heerlen, maar nam ontslag na zijn benoeming tot voorzitter van de Raad van Toezicht op het ABP. Later werd hij daar bestuursvoorzitter. Vanaf december 2010 was Reijnen werkzaam als lid van de Adviescommissie Verloftoetsing tbs.

Mr. Dr. J.T. (Koos) van den Berg

Op 21 april 2020 is ons mede-VOP-lid Koos van den Berg is op 77-jarige leeftijd overleden. Zestien jaar (1986-2002) was hij Tweede Kamerlid voor de SGP en stond vooral bekend als waterstaatsdeskundige. Bij een wijziging van het reglement van orde van de Tweede Kamer in 1993 wierp hij zich op als verdediger van goede parlementaire omgangsnormen.

Als Tweede Kamerlid hield hij zich behalve met waterstaat onder meer bezig met binnenlands bestuur, defensie en volkshuisvesting. Met name bij gemeentelijke herindelingen en grenswijzigingen deed hij zich kennen als een deskundige op het gebied van lokale omstandigheden.

Van den Berg was voor hij Kamerlid werd ambtenaar bij de Provincie Overijssel. Na zijn vertrek uit de Kamer was hij onder meer voorzitter van de Christelijke bond van binnenschippers.

N.H.M. (Nic.) Tummers

Op 24 april 2020 is Nic. Tummers overleden, 92 jaar oud. 21 jaar lang was hij Eerste Kamerlid voor de PvdA. Limburgse beeldhouwer en architectuurkenner Tummers was later ook docent en architect.

Tummers hield zich als Eerste Kamerlid bezig met cultuur, verkeer en waterstaat, defensie en Europese zaken. Hij was voorzitter van de vaste commissie voor Cultuur en later voor Europese Samenwerkingsorganisaties. Ook was hij actief als lid van de Vergadering van de Raad van Europa en van de Raadgevende Interparlementaire Beneluxraad. Bij zijn afscheid als Eerste Kamerlid in 1995 werd Nic. Tummers onderscheiden met het Commandeurschap in de Orde van Oranje-Nassau. Hij was ereburger van Heerlen.

Dr. V.A.M. (Vincent) van der Burg

Op 29 april is, 75 jaar oud, ons mede-VOP-lid Vincent van der Burg overleden. Aanvankelijk was hij advocaat en wetgevingsjurist. Van 1979-1998 was hij (met enige onderbrekingen) Tweede Kamerlid voor het CDA en als zodanig woordvoerder politie, justitie en binnenlandse zaken. Van de Kamercommissies van Binnenlandse Zaken en van Justitie was hij voorzitter. Bij de behandeling van het Nieuwe Burgerlijke Wetboek speelde hij een belangrijke rol.

Van der Burg was lid van de enquêtecommissie RSV en van de enquêtecommissie uitvoeringsorganen sociale zekerheid. Zowel voor als na zijn Kamerlidmaatschap had hij diverse functies, onder meer in de Katholieke kerk en op het gebied van geschiedenis en genealogie.

Ing Yoe Tan

In Amsterdam is op 10 april op 71-jarige leeftijd Ing Yoe Tan overleden. Zij leed aan Parkinson en is mede als gevolg van Corona overleden. Zij was twaalf jaar (1999-2011) PvdA-Eerste Kamerlid.

Vooraf hield zij zich bezig met binnenlands bestuur, cultuur en Arubaanse zaken en daarnaast had privacywetgeving haar belangstelling. Ze speelde een belangrijke rol bij de discussies over het Elektronisch Patiëntendossier en bij het in 2011 door de Eerste Kamer verwerpen van het wetsvoorstel daarover. Voor haar Kamerlidschap werkte Ing Yoe Tan bij de gemeente Amsterdam, verder bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en was daarna adviseur bij Bureau Berenschot. In de PvdA was zij voorzitter van het multi-etnisch vrouwen netwerk en heeft zich ingezet voor meer diversiteit in de partij en in vertegenwoordigende functies.

VERSCHENEN BOEKEN

Vrijheid in gemeenschap: memoires van een sociaal liberaal

Terugblik van VVD-politicus Rudolf de Korte, die onder anderen Tweede Kamerlid is geweest en minister van Economische Zaken.

Auteur: Rudolf de Korte

Uitgever: Aspect B.V.

ISBN: 9789463387057

Prijs: € 19,95

Terug naar Tarvod

Thriller n.a.v. herinneringen van de auteur aan werken in een kibboets in de jaren '70 vlak na zijn studietijd.

Auteur: Boris Dittrich

Uitgever: Ambo/Anthos, 2020

ISBN: 9789026351129

Prijs: € 22,99

Verdeeld Koninkrijk. Pleidooi voor nieuw elan in Koninkrijksrelaties

Hoe kwam de de autonomie van de voormalige Nederlandse Antillen precies tot stand? Paul Comenencia beschrijft de voornaamste ontwikkelingen voorafgaand aan de ontmanteling van de Antillen in 2010. Hij geeft een helder overzicht van de geschiedenis van de Arubaanse afscheidingswensen, de hobbelige weg naar een regeling voor Koninkrijksgeschillen, en de Europese dimensie van de Koninkrijksrelaties.

(NB zie ook de bespreking van dit boek door Gerritjan van Oven elders in dit nummer.)

Auteur: Paul Comenencia

Uitgever: Eburon

ISBN: 9789463012942

Prijs: € 9,00 (e-boek); € 18,00 (paperback)

De toekomst van de toegang tot het recht

Dit boek is een reflectie over de toekomst van de toegang tot het recht. De expertsessies over een ander stelsel van gesubsidieerde rechtshulp zijn afgerond, de rechtspraak worstelt met haar maatschappelijke effectiviteit en de overheid worstelt met de noodzaak om geschilbeslechting en (rechts-)hulp te digitaliseren.

Auteur: Mevr. Prof. Dr. M. (Mies) Westerveld

Uitgever: Boom

ISBN: 9789462908154

Prijs: € 15,50

Controlling EU Agencies

This book launches the debate on how to build a comprehensive system of controls in light of the ongoing trends of agencification and Europeanisation of the executive in the EU. Expert multi-disciplinary contributors explore the potential of interconnecting different concepts and types of controls, as well as different outputs of EU agencies. Through the creation of a systemic view, the book suggests ways in which this system of con-

trols may be improved for the future.

Auteurs: Miroslava Scholten, Alex Brenninkmeijer

Uitgever: Edward Elgar Publishing, Incorporated

ISBN: 9781789905410

Prijs: £ 99,00 E-book £ 25,00

Suriname. Van wingewest tot natiestaat

De komende tijd staat Suriname volop in de belangstelling. Op 25 mei jl. werden er presidentsverkiezingen gehouden – waarbij de partij van president Bouterse sterk verlies leed – en op 25 november wordt 45 jaar onafhankelijkheid gevierd.

Bijna driehonderd jaar was Suriname een kolonie van Nederland. De grenzen, de bevolkingssamenstelling en de economie werden door Nederland bepaald. De gevolgen daarvan deden zich gelden tot na de onafhankelijkheid in 1975. Nederland kon en mocht zich niet onttrekken aan haar verantwoordelijkheid. In dit boek schetst Jan Pronk de manier waarop met die verantwoordelijkheid is omgegaan, de dilemma's waarvoor politici stonden, de beslissingen die genomen werden, de fouten die gemaakt zijn en zijn eigen rol hierin.

Auteur: Jan Pronk

Uitgever: Lm Publishers

ISBN: 9789460225161

Prijs: € 29,50

De Gave Gods. De Pest in Holland vanaf de late middeleeuwen (derde druk)

Covid-19/SARS-CoV-2/Corona is niet de eerste mondiaal-virale explosie in de geschiedenis met verstreckende gevolgen voor wat volgde...

Auteurs: Leo Noordegraaf en Gerrit Valk

Uitgever: Prometheus

ISBN: 9789044645958

Prijs: € 22,50

Held van toen

Autobiografisch verhaal door een zeer kleurrijk oud-parlementariër, Nico Verlaan. Lid van de Boerenpartijfractie Aanrader: vooral met het oog op de gedeelten over zijn belevenissen in de VVD en de BP.

Auteur: Nico Verlaan

Uitgever: in eigen beheer (zie website VOP)

ISBN: -

Prijs: -

Reinder,

Heel wat nummers hebben we samen gemaakt. Soms was het aan beide kanten schipperen met tijd als we aan een deadline zaten, maar we kwamen er uiteindelijk altijd wel weer uit.

Jouw inbreng over 'Kunst in de Kamer' vond ik altijd plezierig om te lezen, die zal ik dan ook gaan missen. Ook je geschiedkundige verhalen bij mij aan het bureau zal ik missen. Je bent een goede verteller. Dag Reinder...

Hic finis fandi

Henk van der Velden

